שרידי יישוב כפרי מן התקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה בבאר שבע, תחנת רכבת צפון

יגאל ישראל, גרגורי סרי ועודד פדר

לקראת הקמת תחנת רכבת חדשה בבאר שבע (תחנת רכבת צפון), שדרוג מערך המסילות והנחת תשתיות ממזרח לתחנת רכבת המשאות ומצפון לה, נערכה בחודשים נובמבר–דצמבר 2004 חפירת הצלה.[1] האתר (נ״צ מרכזי רי״ח 181980/574423, רי״י 131980/074423) נמצא בשוליה המזרחיים של שכונה ג׳ בבאר שבע, ומרוחק כ־3 ק״מ מצפון־מזרח לבאר שבע הקדומה וכ־3 ק״מ מצפון־מערב לתל שבע (איור 1). הוא שוכן למרגלות כתף באר שבע שבשולי בקעת באר שבע, על מדרון של גבעת לס המשתפל במתינות לדרום ולדרום־מערב.

כאשר הוקמה תחנת רכבת המשאות בשנות החמישים למאה הכ׳, נערכו בסביבתה עבודות עפר נרחבות, שבמהלכן הונמכו פני השטח בכ־2 מ׳. בעקבות חשיפתם של ראשי קירות, נערכה בחודש פברואר 1955 חפירת הצלה בראשותם של ש׳ לוי וי׳ עורי.[2] הם חפרו שלושה שטחים (A–C; איור 1), וחשפו שרידי מבנים מן התקופה הביזנטית. בחפירה שערכנו בשנת 2004 חפרנו שני שטחים (D, E; איור 1; תכנית 1). בשטח D (50 מ״ר), שנפתח לצד שטח B, ממערב לו, נחשפה פינתו המערבית של בית חווה משלהי התקופה הביזנטית (מבנה 400). בשטח E (כ־45 × 60 מ׳), שנפתח כ־250 מ׳ ממערב לשטח A, במקום שיועד להקמת תחנת נוסעים חדשה, נערך חישוף של פני השטח באמצעות כלי מכני, ובעקבותיו נחשפו שלושה מבנים: מבנה איתן (מבנה 100) — שומרה או מגדל — שהוקם בחלקה המאוחר של התקופה הביזנטית, אך נמצאו בו עדויות לשימוש גם בתקופה האסלאמית הקדומה; בית חווה (מבנה 300) שהיה בשימוש בחלקה המאוחר של התקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית הקדומה; ומבנה מוארך (מבנה 200), המתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה. כן נפתחו ריבועי בדיקה אחדים בין מבנים 100 ו־300. ארבעת המבנים שנחשפו באתר יתוארו על פי סדר הקמתם המשוער.

כ־100 מ׳ ממזרח לשטח E אותרה אבן שכב שבורה של מתקן פריכה (בית בד?) שתועדה בשעתו על ידי לוי ועורי.[3] נראה כי הייתה זו אבן שכב לטחינת קמח ובורגול. אביצור (1976: 78, איורים 220, 221) תיעד מתקן דומה, שבו אבן הרכב הונעה ידנית. האבן נושאת חריתות ׳וואסם׳ (סימני בעלות בקרב הבדווים), עדות לשימוש בה בסוף המאה הי״ט ובראשית המאה הכ׳ לסה״נ.

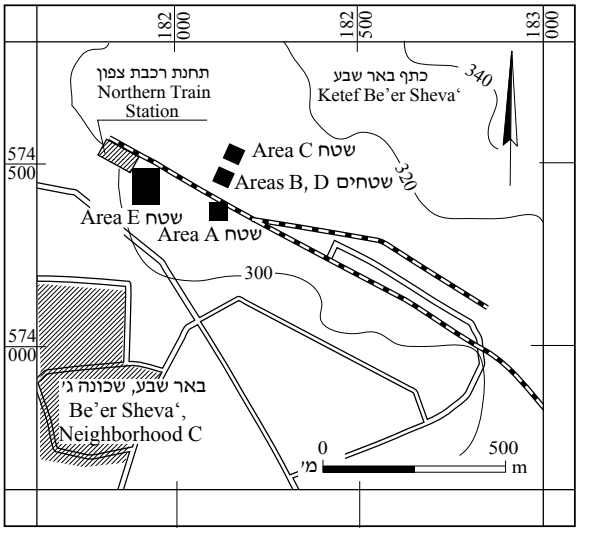

איור 1. מפת איתור ומיקום שטחי החפירה.

מבנה 100

מבנה 100 (75 מ״ר; תכנית 2; איור 2) נחשף בחלקו הדרומי־המערבי של שטח E. זהו מבנה איתן שבשלב ראשון כלל שני חדרים (1, 2) בציר כללי מזרח–מערב; לימים נוסף חדר שלישי (3; כ־16 מ״ר) סמוך לפינתו הדרומית־המזרחית. המבנה מאפשר תצפית לעבר באר שבע הקדומה ועל שטחים פתוחים שהשתרעו למרגלות הגבעה — העורף החקלאי של העיר. הוא שימש ככל הנראה מגדל תצפית או שומרה.

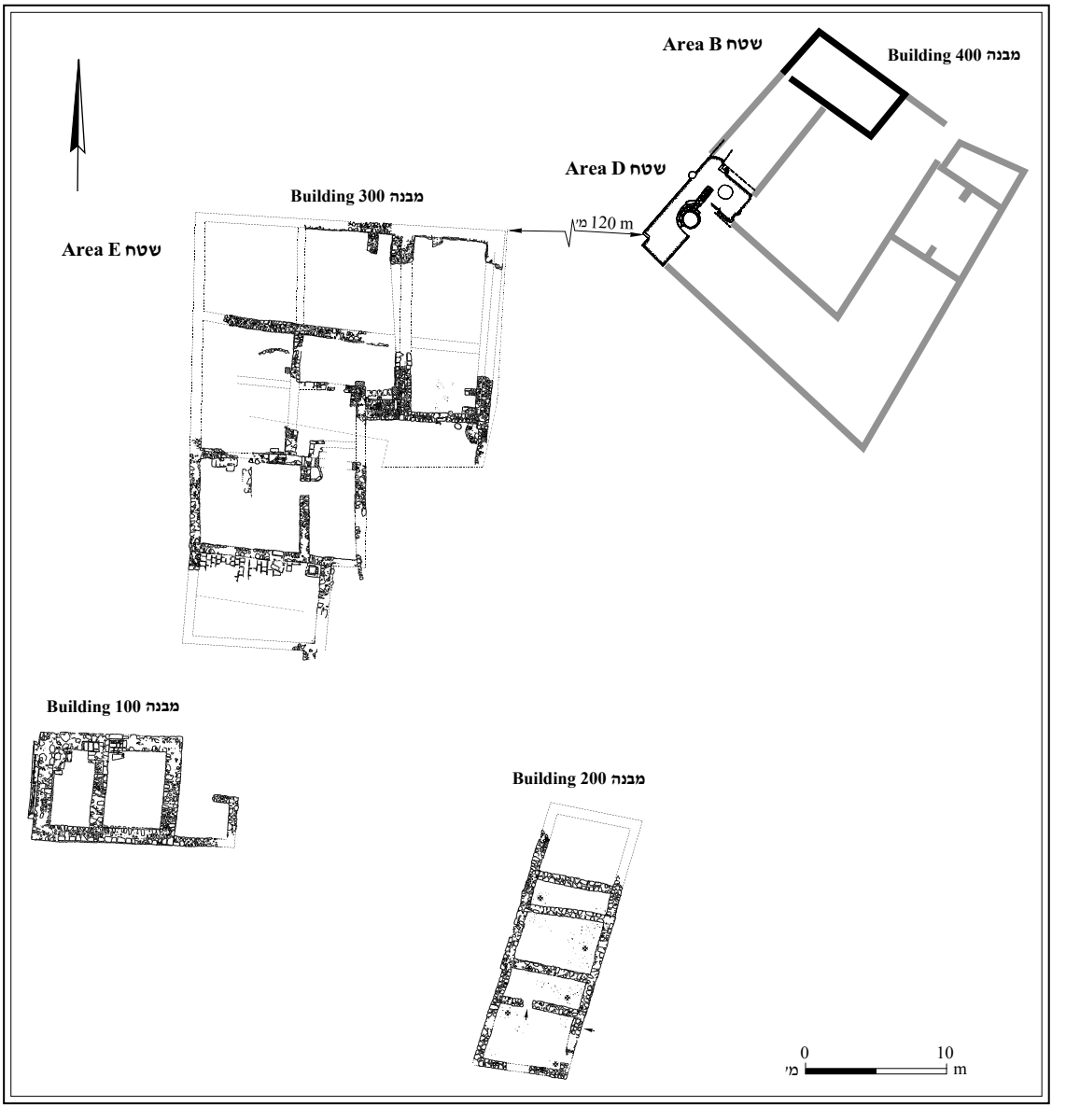

תכנית 1. מיקום המבנים.

חדרים 1 ו־2 (כ־7 × 10 מ׳). קירות החדרים רחבים (1 מ׳ רוחב). הם נבנו מליבה של אבני גוויל מלוכדות באדמה, שדופנה מחוץ באבני גזית ומפנים באבני גוויל מהוקצעות. הקירות הושתתו על יסודות (כ־0.8 מ׳ עומק) ומסד (כ־0.3 מ׳ גובה) שנבנו מאבני גוויל מהוקצעות. אבני המסד בולטות מעט מתחת לנדבכי הגזית של הקירות. את נדבכי המסד של הקיר המערבי (W37) כיסה קיר תמך משופע, בנוי אבני גזית. לא ברור אם קיר התמך נבנה בד בבד עם קיר 37 או שהיה זה חיזוק שנוסף מאוחר יותר.

פתח (0.9 מ׳ רוחב) שהוביל אל תוך המבנה נקבע בקיר הצפוני של חדר 2 (W27), לצד פינתו המערבית של החדר. בפתח הונחה אבן סף שלאורכה מגרעת, שבה עוגנה מסגרת העץ של הדלת; אבני הגזית של המזוזות ושל הקשת שנישאה מעל הפתח נמצאו במפולת. פתח (0.9 מ׳ רוחב) בקיר 28 קשר בין שני החדרים. מן הפתח שרד סף בנוי משתי אבנים, ובהן מגרעת לעיגון מסגרת העץ של הדלת. בקיר הצפוני של חדר 1 (W20) הותקנה גומחה (L51), שבקרקעיתה הונחו אבני גזית; דופנות הגומחה

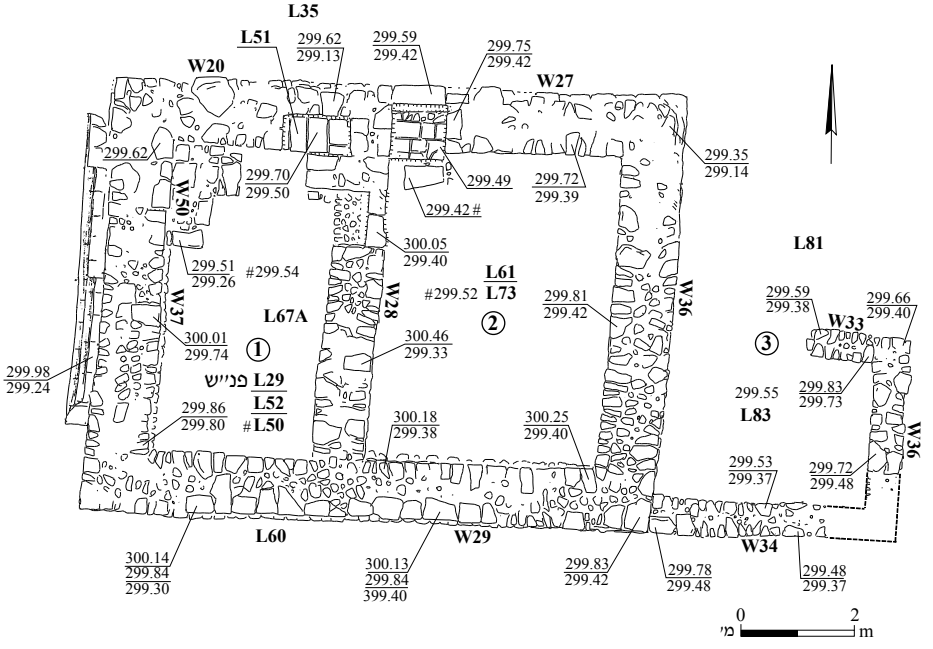

תכנית 2. מבנה 100.

איור 2. מבנה 100, מבט למזרח.

וקרקעיתה טויחו בטיח עמיד במים, המעיד כנראה כי שימשה להצבת כלי קיבול גדול למים או לנוזל אחר. בפינתו הצפונית־המערבית של החדר נחשפו יסודות של גרם מדרגות (W50); מאחר שלא נמצאו במבנה אבני מפולת רבות, נראה שלא נשא קומה שנייה וכי המדרגות הובילו לגג.

בחדרים הותקנו רצפות עפר כבוש (L50, L67A, L73). על הרצפות נמצאה שכבה עבה של אפר, ומעליה — מפולות (L52, L61). במפולות ועל הרצפות בחדרים 1 ו־2, וכן במפלס חיים שנתגלה מדרום לחדרים (L60) ובבדיקה שנערכה מצפון להם (L35), נתגלה ממצא דל של שברי כלי חרס.

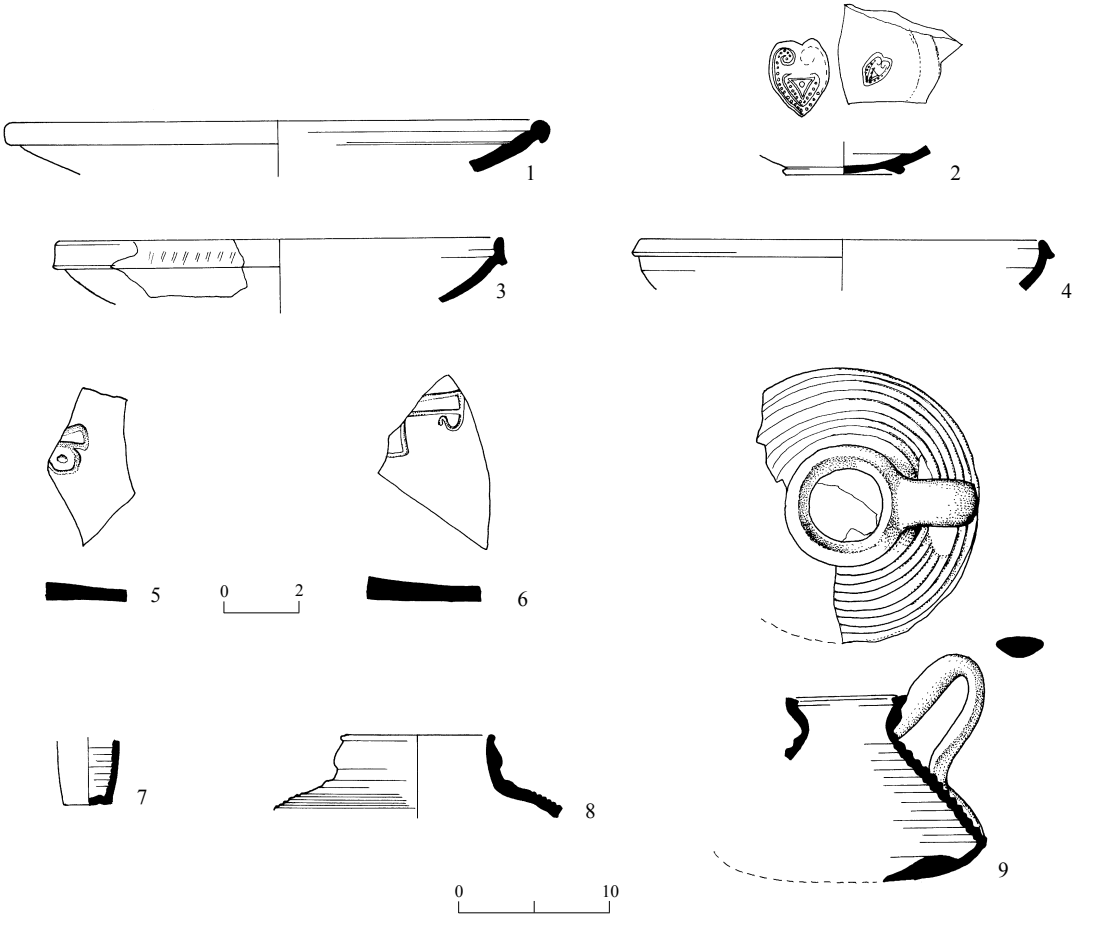

איור 3. כלי חרס ממבנה 100, חדרים 1 ו־2.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	85	52	חום בהיר, מפולם היטב	Hayes 1972:166, Fig. 31 (Form 105:7)	660–600/580
2	קערה	111	67A	חום, חיפוי ומירוק באדום, עיטור טבוע על הקרקעית	Hayes 1972:250, Fig. 46:134g (Style E)	600–530
3	קערה	85	52	חום, חיפוי אדום, זוגות של קווים מוטבעים על השפה	Hayes 1972:330, Fig. 68:10 (Form 3C)	475–460
4	קערה	112	61	חום, גריסים לבנים, חיפוי אדום	Hayes 1972:378, Fig. 81 (Form 9:7)	שלהי המאה הו׳ – שלהי המאה הז׳
5	קערה	67	35	חום, חיפוי ומירוק אדום, טביעת צלב על הקרקעית	Hayes 1972:364, Fig. 78:68k (Group III)	580–470
6	קערה	112	61	חום, חיפוי ומירוק אדום, טביעת צלב על הקרקעית	Hayes 1972:364, Fig. 78:68j (Group III)	580–470
7	אמפולה	105	52	חומר סיר בישול, חום כהה	פביאן וגולדפוס תשס״ד: איור 1:11	התקופה הביזנטית
8	קנקן	105	52	חום בהיר, מפולם היטב	גורן ופביאן 1988:171, איור 16:8	התקופה הביזנטית
9	נר	96	60	חום בהיר, מפולם היטב	Tushingham 1985:382, Fig. 30:19 (Byzantine Phase II)	שלהי המאה הו׳

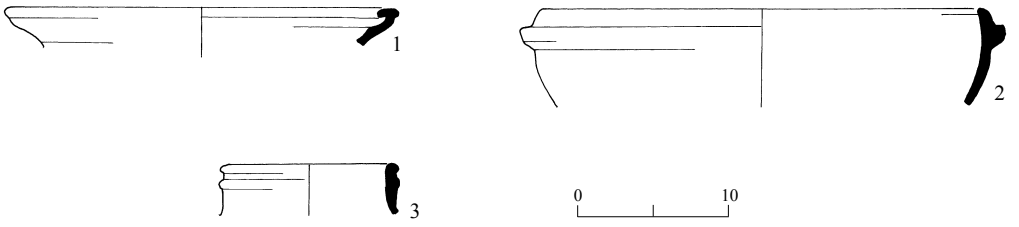

איור 4. כלי חרס ממבנה 100, חדר 3.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	147	81	חרס חום	פארן תש״ס:120, איור 7:187	שלהי המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳
2	קערה	144	81	חרס צלהב, מפולם היטב	Tushingham 1985:382, Fig. 30:16 (Byzantine Phase II)	שלהי המאה הו׳
3	קנקן	147	81	חרס חום	פארן תש״ס:122, איור 7:189	המאה הח׳

כלים אלה שייכים לטיפוסים האופייניים לשלהי התקופה הביזנטית (המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ). אלה כוללים שלושה טיפוסים של קערות מיובאות: African Red Slip (איור 3:1, 2); Late Roman C (איור 3:3–5); ו־Cypriot Red Slip (איור 3:6). כן נמצאו אמפולה (איור 3:7) — כלי גלילי קטן, העשוי מחומר סיר בישול; קנקן דמוי שק (איור 3:8); ונר דמוי סנדל (איור 3:9) עשוי באבניים. על רצפת חדר 1 נמצא שבר זגוגית של חלון (לא צויר).

חדר 3. אפשר להבחין בבירור כי קירותיו של חדר 3 (0.5 מ׳ רוחב, 0.3 מ׳ גובה השתמרות) — מרחב שנותר כנראה פתוח כלפי צפון (L81, L83) — נוספו למבנה בשלב מאוחר להקמתו. על רצפת העפר בחזית החדר (L81) נמצאו שברי קערות (איור 4:1, 2) ושפת קנקן (איור 4:3), האופייניים לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הו׳–הח׳ לסה״נ). לאורך הקיר המזרחי (W36) נמצא ריכוז של שברי גוף של כלי חרס מן התקופה הביזנטית, וכן פקקים של פכיות שעוצבו משברי גוף; נראה כי השברים נאספו לצורך מחזור והכנת פקקים בתקופה האסלאמית הקדומה. כן נמצאו בחלק זה של החדר ערמה של אבני גוויל קטנות מאבן גיר וחרסים כתושים וגרוסים לאבקה, ככל הנראה חומרים שרוכזו לקראת הפקת סיד.

מבנה 300

המבנה (כ־600 מ״ר; תכנית 3), ככל הנראה בית חווה, מרוחק כ־6 מ׳ מצפון למגדל (מבנה 100). שרידי המבנה נפגעו בשל כרייה של ארבע תעלות החוצות אותו מדרום־מזרח לצפון־מערב (T1–T4). קירות המבנה נבנו מנדבכי מסד של אבני גוויל (כ־0.5 מ׳ גובה), שנשאו בניית לבנים, עדות המפולות שבהן נמצא רק חומר לבנים. למעט יחידה אחת שרוצפה באריחי אבן (12), הותקנו בחדרי המכלול רצפות עפר כבוש. בארבע יחידות (4, 5, 7, 8) נחשפו יסודות לאומנות; בשאר החדרים לא שרדו עדויות לשיטת הקירוי של המכלול. אפשר לזהות במבנה שני אגפים: דרומי (יחידות 7, 8, 10–13) וצפוני (יחידות 1–6, 9).

אף שמצב השתמרותו של המבנה הִקשה על הבנת תכניתו, דומה כי היה זה מכלול שהתפתח בהדרגה, בציר כללי דרום–צפון, וכי יחידה 10 (כ־40 מ״ר; איור 5) היא גלעין המכלול. ביחידה זו הותקנו שלושה פתחים, וקירות היחידות הסמוכות לה ניגשים לקירותיה ואינם משתלבים בהם. על רצפת החדר (L27) נתגלה שבר של מחטב ברזל — מעין סכין זמירה קטן דמוי מגל (איור 6; אביצור 1976:24, איור 57). אפשר לקבוע כי בשלב ההרחבה הראשון הוצמדו ליחידה 10 שתיים או שלוש יחידות: יחידה 11 ממזרח, וכן יחידה

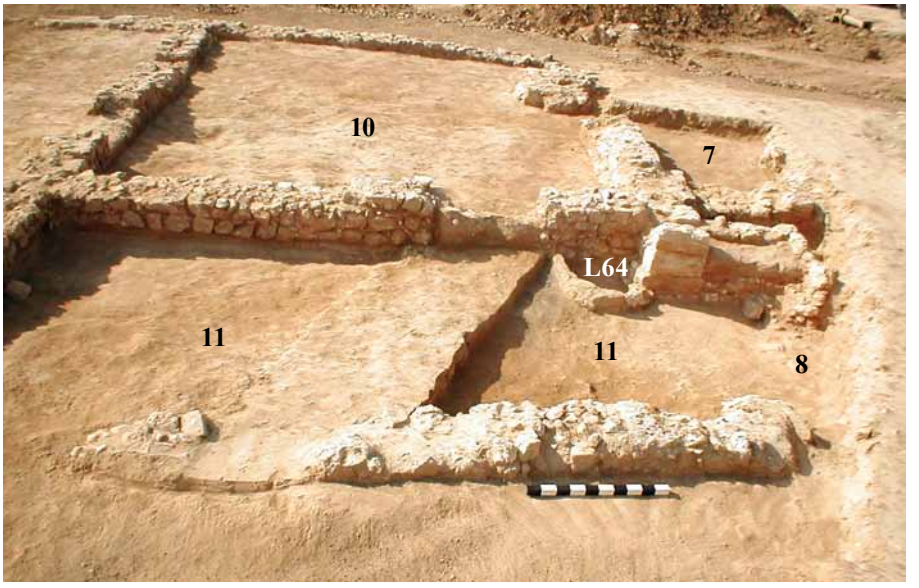

איור 5. חלקו הדרומי של מבנה 300, מבט למערב.

איור 6. שבר מחטב מברזל (סל 52).

8, ונראה שגם יחידה 7, מצפון לה, שהשתמרותן חלקית. בפינתה הצפונית־המערבית של יחידה 11 נבנה מתקן מעוגל (L64) מאבני גוויל.

יחידה 12 (כ־50 מ״ר) הוספה בשלב כלשהו ליחידות 10 ו־11; היא נחשפה רק בחלקה, וייתכן שנסמכה אליה יחידה נוספת (13). יחידה 12 רוצפה, לפחות בחלקה הצפוני, באריחי אבן (L24; איור 7) שהושתתו על חומר מליטה סידי (L76). קירותיה טויחו בטיח איכותי, ששולבו בו שברי חרסים, וסוידו לבן. בפינה הצפונית־המזרחית של החדר נחשף פתחו של מתקן רבוע (L85; איור 7), שנבנה מאבני גזית שסותתו בהן מגרעות להנחת מכסה תואם; המתקן נמצא מלא באדמה. בתום החפירה נפתח בחדר חתך באמצעות כלי מכני, והתברר כי המתקן ניצב מעל בור (1 מ׳ רוחב, 1.8 מ׳ עומק) שנכרה בקרקע. בתוך הבור נמצאה אדמת סחף מעורבת בשברי טיח, שברים של אריחי אבן ושברי גוף של כלי חרס. נראה שיחידה 12 הייתה חצר קטורה, והמתקן שבפינתה — שירותים.

האגף הצפוני (יחידות 1–6, 9) נראה כתוספת מאוחרת. הכניסה אליו הייתה כנראה דרך יחידה 9. בפינתה הצפונית־המזרחית של יחידה זו נחשף מוקד (L86). את קיר 3 חצתה תעלה (L87), ככל הנראה לניקוז מים. דופנות התעלה נבנו באבני גוויל מהוקצעות וגדולות, והיא קורתה באבנים גדולות. המוקד, תעלת הניקוז והפתח המוליך אל יחידה 6 מרמזים כי יחידה זו הייתה חצר כניסה שהובילה אל חדרי האגף הצפוני.

ביחידות 6 (איור 8) ו־3 נבנו ספסלים (W2, W5, W43, W57) לאורך הקירות שצירם צפון–דרום, וייתכן ששתי היחידות יצרו מרחב אחד גדול (12 מ׳ אורך, 5 מ׳ רוחב). בשתיים מפינות המרחב נבנו מתקנים (L8, L21), שבתוך כל אחד מהם נמצאה כמות רבה של חרסים כתושים: מתקן 21, בפינה הדרומית־המזרחית של יחידה 6, נתחם בשני קירות

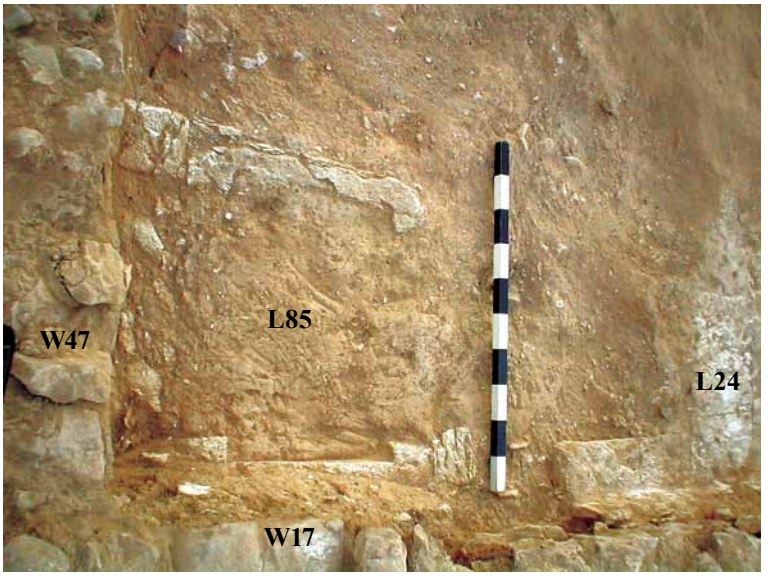

איור 7. מבנה 300, יחידה 12: מרצפות האבן (L24) ומתקן 85 לפני חפירתו, מבט לדרום.

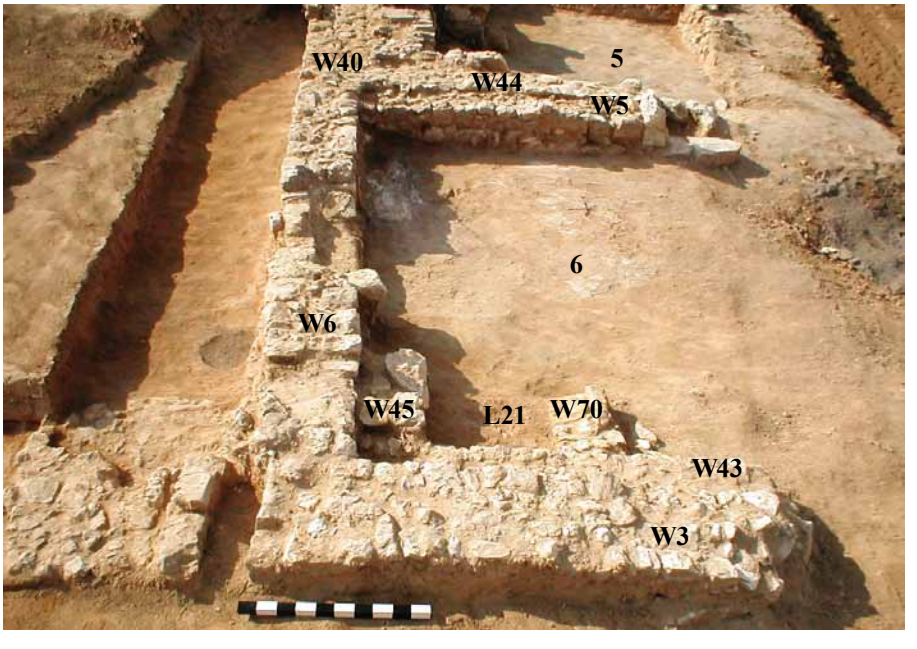

איור 8. מבנה 300, יחידה 6, מבט למערב.

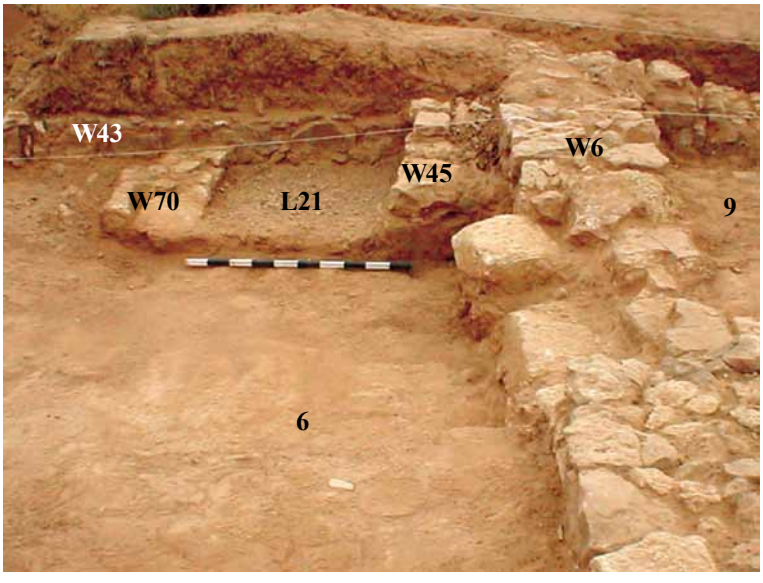

איור 9. מבנה 300, מתקן 21 ביחידה 6, מבט למזרח.

איור 10. מבנה 300, יחידה 5, מבט לדרום.

קצרים (W45, W70) הנמשכים במאונך לספסל 43 (איור 9); מתקן 8, בפינה הצפונית־המערבית של יחידה 3, נתחם בספסל 2 ובקיר קצר (ספסל? W58). בפינה הדרומית־המערבית של יחידה 6 נמצאה ערמת סיד. ייתכן שערמת הסיד וערמות החרסים הכתושים הונחו במקום לקראת הכנת חומר מליטה; את האפר, המרכיב השלישי הנדרש להכנת סיד, אפשר היה להביא מן התנורים ביחידה

איור 11. מבנה 300, תנורים 71 ו־74 ומעליהם משטח עבודה 70, מבט לדרום.

5 (ר׳ להלן). אין כל ספק שערמות החרסים והסיד שייכות לפעילות שנערכה במבנה לאחר שפסק לשמש למגורים.

ביחידה 5 (איור 10) נבנו שני תנורים (L71, L74): שני קמרונות קטנים (כ־0.4 מ׳ גובה) שהותקנו בתוך בניית אבן מסיבית (כ־0.9 מ׳ גובה), מצופה טיח, שנתחמה בקירות 44 ו־49. מעל התנורים הותקן משטח עבודה (L70; איור 11), ששולב בו רעף חרס שנותר באתרו (איור 16:3). בתוך התנורים נמצא אפר רב; בתנור 74 נמצא שבר של זגוגית חלון (לא צויר). שרידים אלה, וכן מכלול כלי החרס (להלן), מעידים כי יחידה זו שימשה מטבח. בתנורים 71 ו־74 נמצאו קדרות בישול קטנות (איור 14:5, 7, 8) וסירי בישול (איור 14:16, 18). בחלקו המזרחי של החדר ובחזית התנורים (L22), שם נערם אפר רב, נמצאו קערות מיובאות (איור 12:3, 4, 9, 10), כלי בישול (איור 14:9, 11, 13, 14), קנקני שק (איור 15:1, 3, 6), קנקני עזה (איור 15:11, 12) ומסמרי ברזל במגוון גדלים (לא צוירו); בחלקו המערבי של החדר (L28, L31), שם נמצא רק מעט אפר, נמצאו קערות עמוקות (איור 13:1, 3) וקדרה (איור 13:11). על סמך מיקום היחידה במרכז המבנה ושלושת הפתחים שהותקנו בה — שהוליכו ליחידות 2, 6 ו־8 — נראה כי שירתה את שני אגפי המבנה. גודלה של היחידה, שני התנורים וכמות האפר הרבה שנמצאה בקרבתם מעידים כי המטבח שימש מספר רב של אנשים שהתגוררו בחווה ועבדו בה.

החדרים הצפוניים באגף הצפוני נפגעו מאוד בעת כריית תעלת ניקוז T4 (5 מ׳ רוחב). מן הקיר הצפוני של המבנה (W4) נותר רק קטע קטן. כן נשתמר קטע ממתקן בפינה הצפונית־המזרחית של יחידה 2 (W9, W14). על פי תוואי הקירות נראה כי ממערב ליחידה 2 הייתה יחידה נוספת (1), אך כל שנשתמר ממנה הוא קירה הדרומי (W1).

ממצא כלי החרס

במבנה 300 נמצא מגוון רחב למדי של טיפוסי כלי חרס שזמנם שלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הו׳–הז׳ לסה״נ).

קערית־ספל (איור 12:1).— קערית־ספל זו, מטיפוס Fine Islamic Ware, אופיינית לראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

קערות (איורים 12:2–12; 13:1–7).— הקערות נחלקות לשלוש קבוצות עיקריות:

א. קערות ייבוא (איור 12:2–12). נמצאו שברים של קערות ייבוא המיוחסות לארבע משפחות כלים: African Red Slip (איור 12:2–4); Late Roman C (12:5–8); Cypriot Red Slip (איור 12:9–11); ו־Egyptian Red Slip (איור 12:12). קערות אלו נפוצו בעיקר במאה הו׳ ובראשית המאה הז׳ לסה״נ.

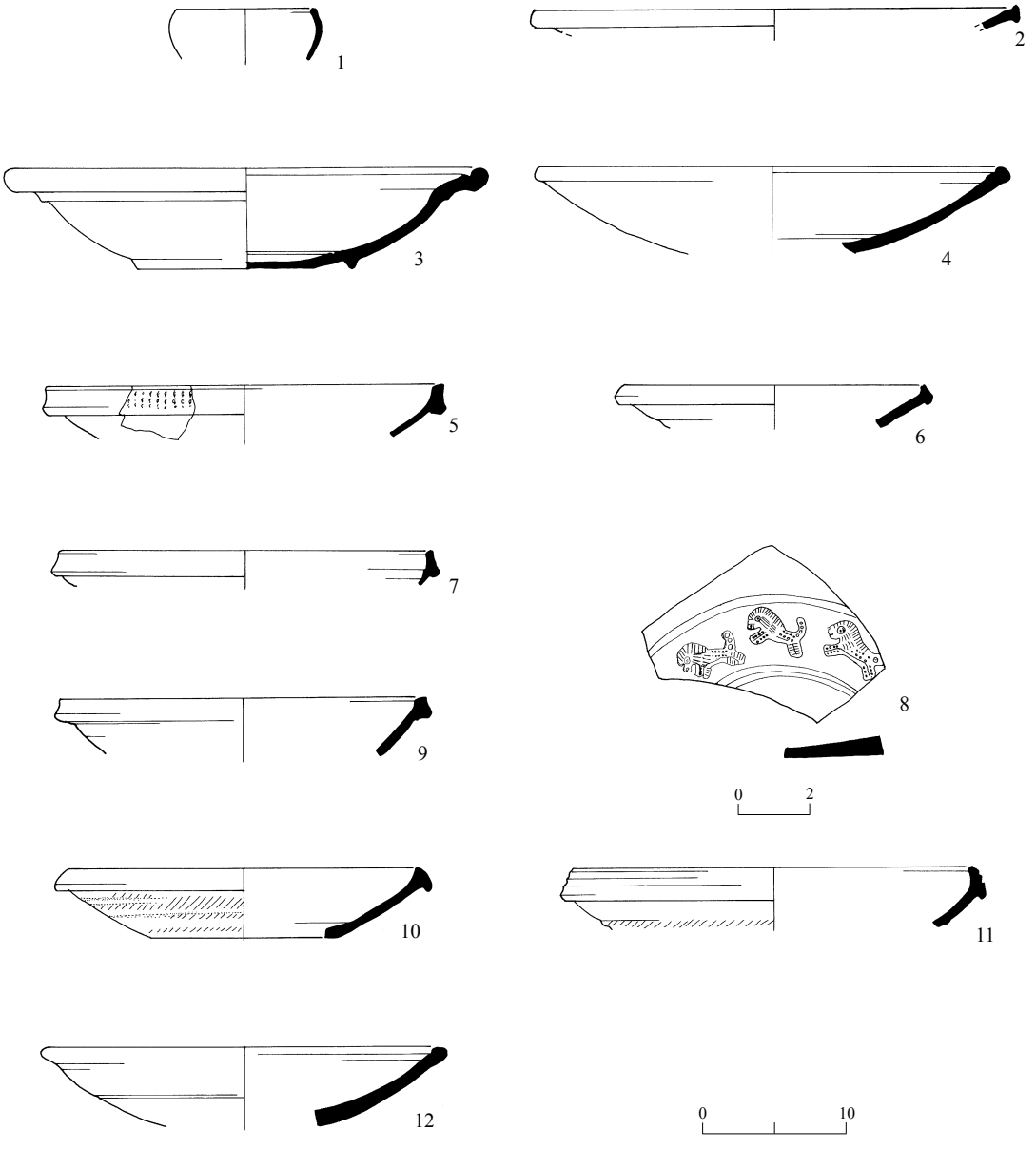

איור 12. קערית־ספל וקערות ממבנה 300.

ב. קערות שלהן שפת מדף (איור 13:1–8). קערות מטיפוס זה נפוצו בתקופה הביזנטית בכל רחבי הארץ.

ג. קערות 'דרומיות' (איור 13:9; פביאן וגולדפוס תשס"ד). חלקן העליון משוך חוצה באלכסון, ושפתן מקופלת פנימה ומעוטרת לעתים בעיטור חבל בהון.

קדרות (איור 13:10–12).— לקדרות שפה מעובה כלפי חוץ (איור 13:10, 12) או כלפי פנים (איור 13:11). למרבית הקדרות מטיפוס זה עיטור סרוק או בהון מתחת לשפה או עיטור בהון על השפה. קדרות דומות, המתוארכות לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה, מופיעות כמעט בכל אתרי דרום הארץ.

◂ איור 12

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערית־ספל	25/3	12	חום, מפולם, צריפה מעולה	Magness 1993:196 (FBW Bowl, Form 2A) ישראל תשס״ג:129, איור 1:168	אמצע המאה הז׳ – המאה הט׳ או הי׳ התקופה האומיית – ראשית התקופה העבאסית
2	קערה	102/3	63	חום	Hayes 1972:158, Fig. 29:2 (Form 104A)	530–580
3	קערת	42	22	חום, חיפוי בהיר	Hayes 1972:122, Fig. 21:8 (Form 73B)	שלהי המאה הה׳ – ראשית המאה הו׳
4	קערה	42/1	22	חום, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:162, Fig. 30 (Form 104C)	550–625
5	קערה	47	19	חום, חיפוי ומירוק אדום, טביעת פסים על השפה	Hayes 1972:334, Fig. 69:23 (Form 3F)	המאה הו׳
6	קערה	8/4	6	חום, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:334, Fig. 69:19 (Form 3F)	המאה הו׳
7	קערה	8/3	6	חום, חיפוי ומירוק אדום, פסים חרותים על הגוף	Hayes 1972:332, Fig. 68:28 (Form 3H)	המחצית הראשונה של המאה הו׳
8	קערה	101/4	26	חום, חיפוי ומירוק אדום, טביעות בדגם אריה על פנים הקערה	Hayes 1972:349, Fig. 75:38i (Group II)	440–490
9	קערה	42/4	22	חום, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:378, Fig. 81:1 (Form 9, Type A)	550–600
10	קערה	42/2	22	חום, חיפוי אדום, פסים חרותים על הגוף	Hayes 1972:380, Fig. 82:11 (Form 9, Type B)	שלהי המאה הה׳ – שלהי המאה הז׳
11	קערה	53/2	25	חום, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:380, Fig. 82:13 (Form 9, Type B)	שלהי המאה הה׳ – שלהי המאה הז׳
12	קערה	102	63	חום, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:400, Fig. 98:a	המאה הז׳

כלי בישול (איור 14).— נמצאו קדרות, מכסים לקדרות, מחבתות וסירי בישול. הקדרות נחלקות לשתי קבוצות:

א. קדרות בישול גדולות (איור 14:1–3) שלהן שתי ידיות אופקיות. קדרות מסוג זה נפוצו מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה האסלאמית הקדומה.

ב. קדרות בישול קטנות (איור 14:4–8), ללא ידיות, שדופנותיהן נטויות מעט חוצה. קדרות אלו אופייניות לשלהי התקופה הביזנטית.

למכסים שנתגלו באתר (איור 14:9–11) מגוון גדלים. הם נועדו לקדרות בישול ועשויים מחומר דומה. למחבתות (איור 14:12, 13) ידית חלולה ומפוצלת ודפנות נטויות חוצה, והן נמצאו במגוון גדלים. כלים אלה אופייניים לשלהי התקופה הביזנטית ונמצאו בכל רחבי הארץ (Magness 1993). כן נמצאו שני טיפוסים של סירי בישול: סירים שלהם שפת קרדום (איור 14:14, 15) וסירים ששפתם משוכה חוצה (איור 14:16–18). שני הטיפוסים אופייניים לאתרי דרום הארץ מן התקופה הביזנטית. כן נמצא במבנה פך בישול (איור 14:19).

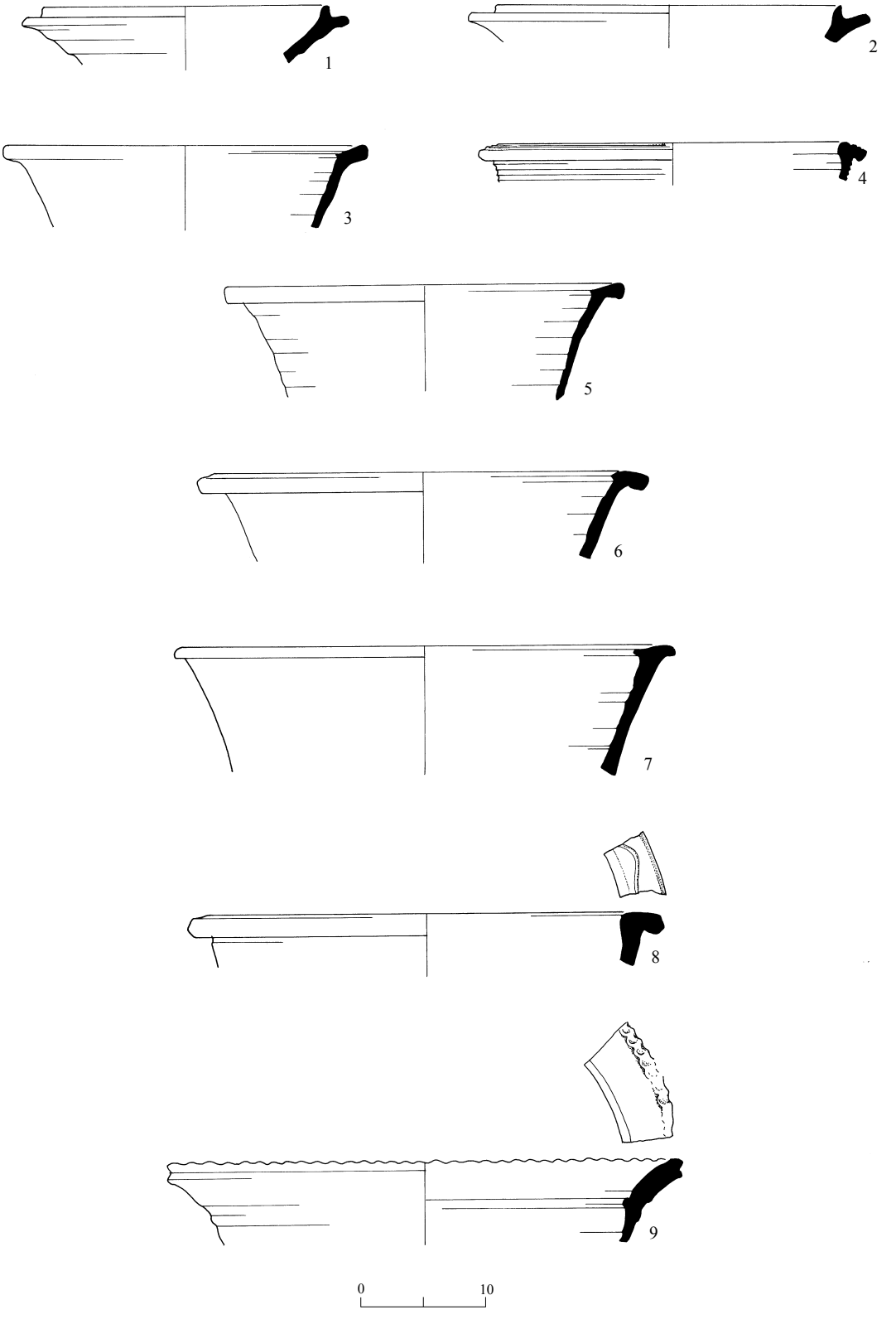

איור 13. קערות וקדרות ממבנה 300.

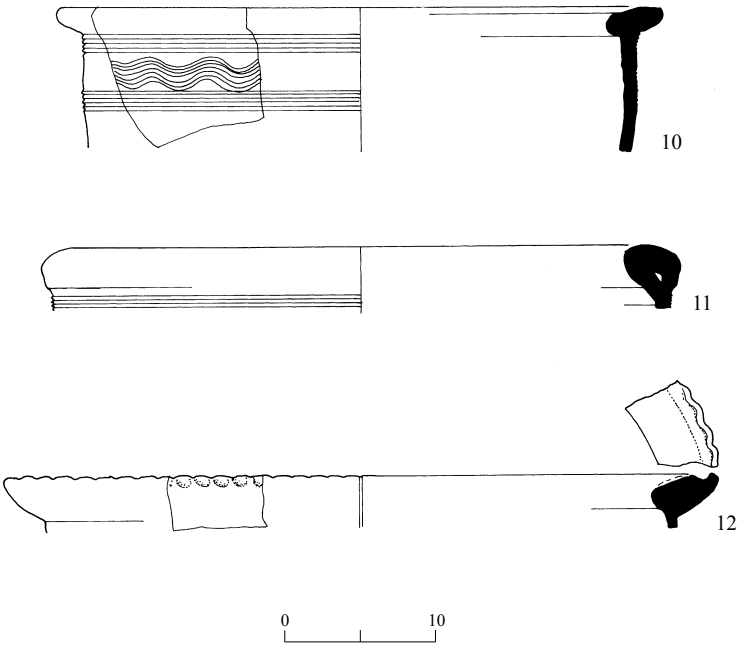

איור 13. (המשך)

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	54/1	28	צלהב, מפולם היטב	פארן תש״ס:120, איור 8:187 Magness 1993:203 (Rilled-Rim Basins 4)	התקופה הביזנטית שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
2	קערה	26/2	11	צלהב, מפולם היטב	Magness 1993:203 (Rilled-Rim Basins 4)	שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
3	קערה	59	31	חום בהיר	Magness 1993:203 (Rilled-Rim Basins 3)	שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
4	קערה	101	26	חום בהיר	Magness 1993:204 (Arched-Rim Basins Form 1:2)	שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
5	קערה	123/1	27	צלהב, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994:163, Fig. 3:14	התקופה הביזנטית
6	קערה	102/1	63	צלהב, מפולם היטב	Magness 1993:205 (Arched-Rim Basins Form 1:11)	שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
7	קערה	14/4	13	חום בהיר	Magness 1993:205 (Arched-Rim Basins, Form 1:9)	שלהי המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ – המאה הו׳
8	קערה	126/2	72	צלהב, מפולם היטב, עיטור בקו גלי חרות על השפה	Ustinova and Nahshoni 1994:163, Fig. 3:10	התקופה הביזנטית
9	קערה	26/1	11	חום בהיר, שפה בהונה	לוי תשכ״א:80, ציור 8:5	התקופה הביזנטית
10	קדרה	31	21	צלהב, מפולם היטב, עיטור סרוק	נחשוני תש״ס:*104, איור 10:4	התקופה הביזנטית
11	קדרה	54/2	28	צלהב, מפולם היטב, עיטור סרוק	לוי תשכ״א:80, ציור 2:5	התקופה הביזנטית
12	קדרה	24	11	חום בהיר, שפה בהונה		

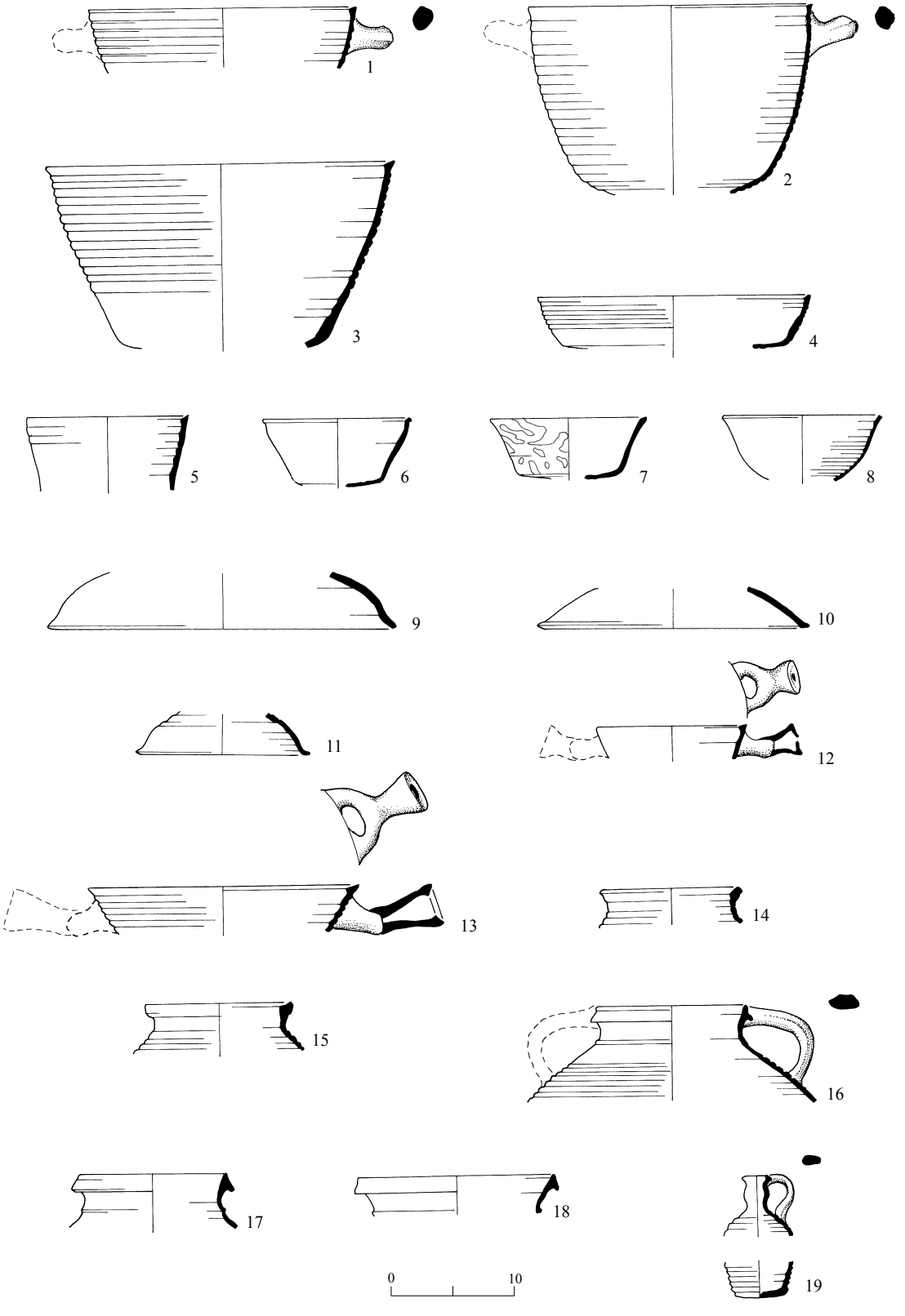

איור 14. כלי בישול ממבנה 300.

◂ איור 14

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קדרת בישול	131/1	27	חומר סיר בישול	כץ ומאי תשנ״ז:163, איור 7:201	שלהי התקופה הביזנטית
2	קדרת בישול	129	77	חומר סיר בישול	Magness 1993:212 (Casseroles Form 1:12)	סוף המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ עד המאות הח׳–הט׳
3	קדרת בישול	26/4	11	חומר סיר בישול	Magness 1993:212 (Casseroles Form 1:13)	סוף המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ עד המאות הח׳–הט׳
4	קדרת בישול	25/2	12	חומר סיר בישול	כץ ומאי תשנ״ז:163, איור 8:201	שלהי התקופה הביזנטית
5	קדרת בישול	154	71	חומר סיר בישול		
6	קדרת בישול	131/8	27	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: Fig. 6:2	התקופה הביזנטית
7	קדרת בישול	127	74	חומר סיר בישול		
8	קדרת בישול	125	71	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: Fig. 6:5	התקופה הביזנטית
9	מכסה	33/4	22	חומר סיר בישול	Fritz 1983:209, Pl. 167:10	התקופה הביזנטית
10	מכסה	126/1	72	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: 166, Fig. 6:25 Magness 1993:215 (Casserole Lids 3)	התקופה הביזנטית סוף המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ עד המאות הט׳–הי׳
11	מכסה	33/5	22	חומר סיר בישול		
12	מחבת	102/2	63	חומר סיר בישול	Magness 1993:213 (Casseroles Form 2:3)	המאות הו׳–הז׳
13	מחבת	33/12	22	חומר סיר בישול	Magness 1993:213 (Casseroles Form 2:3)	המאות הו׳–הז׳
14	סיר בישול	33/11	22	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: 166, Fig. 6:18	התקופה הביזנטית
15	סיר בישול	26/3	11	חומר סיר בישול	כץ ומאי תשנ״ז:163, איור 9:201 פביאן וגולדפוס תשס״ד:*8, איור 4:9	שלהי התקופה הביזנטית התקופה הביזנטית
16	סיר בישול	154	71	חומר סיר בישול	פביאן וגולדפוס תשס״ד:*8, איור 5:9	התקופה הביזנטית
17	סיר בישול	14/2	13	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: 166, Fig. 6:15	התקופה הביזנטית
18	סיר בישול	125	71	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: 166, Fig. 6:17	התקופה הביזנטית
19	פך בישול	34	11	חום, גריסים לבנים	Fritz 1983:211, Pl. 168:3	התקופה הביזנטית

קנקנים, אמפורות ומכסה (איור 15). במבנה נמצאו שלושה טיפוסי קנקנים:

א. קנקן דמוי־שק (איור 15:1–9). זהו הטיפוס השכיח במבנה. קנקנים אלה, ששפתם וצווארם עוצבו במגוון צורות, היו שכיחים בסופה של התקופה הביזנטית באזור בקעת באר שבע. על שבר גוף של קנקן מטיפוס זה (איור 15:10) נחרתו קודם לצריפתו שתי אותיות יווניות (sigma-theta). חריתה של אותיות יווניות על קנקני שק היא תופעה שכיחה באתרי בקעת באר שבע; שיטת החריתה וצורת האותיות אופייניות לתקופה הביזנטית (Figueras 2004).

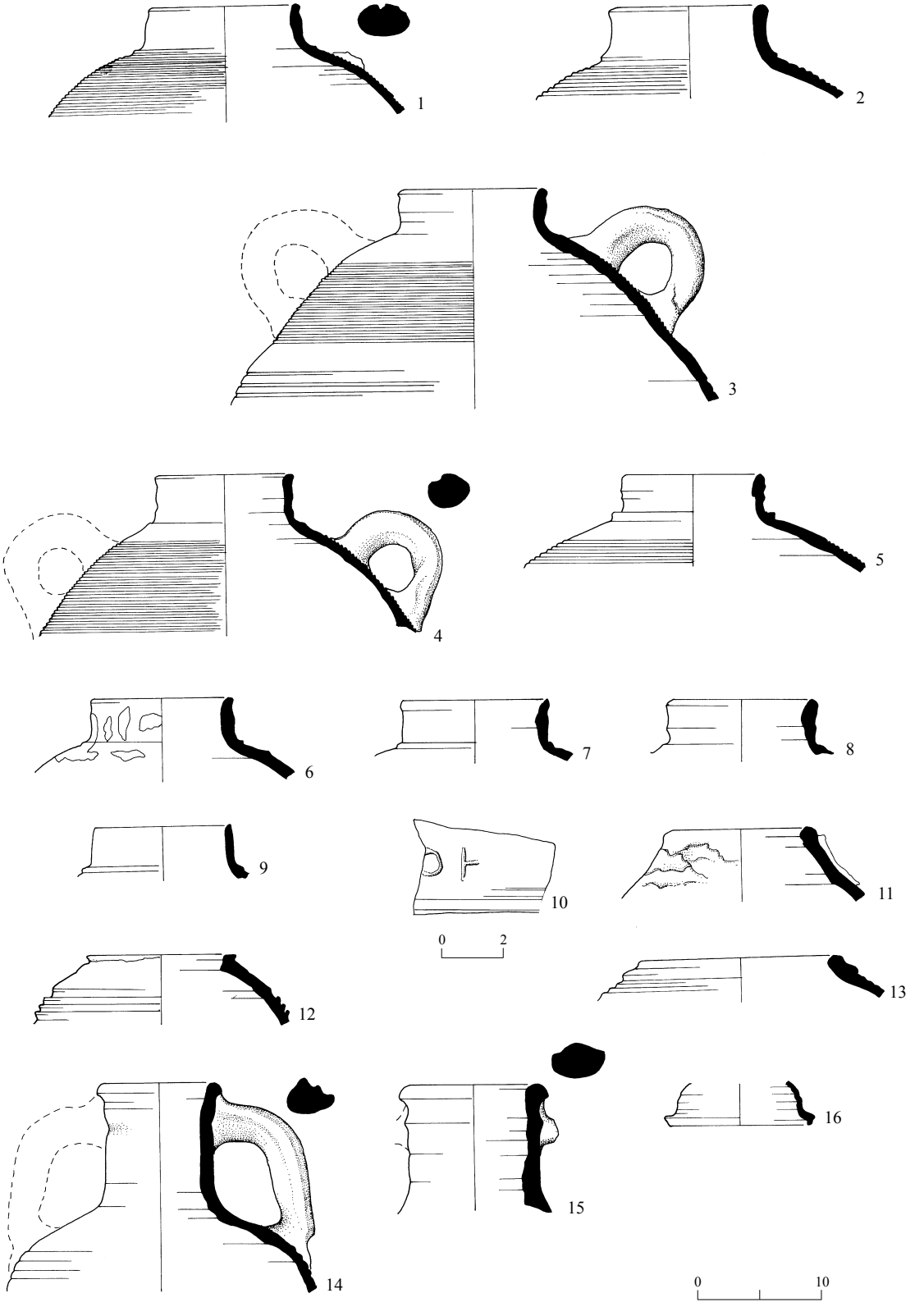

איור 15. קנקנים, אמפורות ומכסה ממבנה 300.

◀ איור 15

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קנקן	42	22	צלהב, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:5	התקופה הביזנטית
2	קנקן	123/1	27	צלהב מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:9	התקופה הביזנטית
3	קנקן	33	22	חום בהיר, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:3	התקופה הביזנטית
4	קנקן	61	27	חום בהיר, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:18	התקופה הביזנטית
5	קנקן	27/2	13	צלהב, מפולם היטב	פביאן וגולדפוס תשס״ד:*10, איור 10:4 Magness 1993:225 (Storage Jars Form 4C:2)	התקופה הביזנטית שלהי המאה הו׳ – המאה הז׳
6	קנקן	42	22	צלהב, מפולם היטב	Fantalkin 2000:267, Fig. 8:14 (Group 1)	אמצע המאה הו׳ – שלהי המאה הז׳
7	קנקן	126/3	72	צלהב, מפולם היטב	Fantalkin 2000:267, Fig. 8:11 (Group 1)	אמצע המאה הו׳ – שלהי המאה הז׳
8	קנקן	126/4	72	חום בהיר, מפולם היטב	פביאן וגולדפוס תשס״ד:*10, איור 10:4	התקופה הביזנטית
9	קנקן	41/2	14	חום בהיר, מפולם היטב	Magness 1993:225 (Storage Jars Form 4C:1)	שלהי המאה הו׳ – המאה הז׳
10	קנקן	60	23	שבר גוף ועליו חרותת	Figueras 2004:212–213, Pl. 221	
11	קנקן	42	22	חום	Majcherek 1995:177, Pl. 8:2 (Form 4)	שלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האומיית
12	קנקן	33	22	חום	Majcherek 1995:175, Pl. 6:3 (Form 3)	המאות הה׳–הו׳
13	קנקן־פערור	101/2	26	חום	Magness 1993:234 (Holemouth Jars Form 2:2)	המאה הו׳ – שלהי המאה הז׳ או ראשית המאה הח׳
14	אמפורה	50	26	חום בהיר, מפולם היטב	van Alfen 1996:195, Fig. 4 (Type II)	המאה הז׳
15	אמפורה	131	27	חום בהיר, מפולם היטב	van Alfen 1996:195–196, Fig. 9 (Type IV)	המאה הז׳
16	מכסה	41	14	חום בהיר, מפולם היטב	גורן ופביאן 1988:171, איור 11:8	התקופה הביזנטית

ב. קנקני עזה דמויי חרוט (איור 15:11, 12). כמותם נפוצו בכל אגן הים התיכון בתקופה הביזנטית.

ג. קנקן־פערור (איור 15:13). נמצא שבר שפה גדול מאוד, ולו מִפתח רחב במיוחד; ייתכן שהכלי שימש להובלת דגים (Ustinova and Nahshoni 1994:162).

כן נמצאו במבנה אמפורות (איור 15:14, 15) שלהן גוף סגלגל, צוואר גבוה וצר ביחס לגוף, ושתי ידיות גדולות, היורדות ממרכז הצוואר אל כתף הכלי. אמפורות מטיפוס זה נפוצו ברחבי אגן הים התיכון ובאתרי ארץ ישראל בשלהי המאה הו׳ ובמאה הז׳ לסה״נ (van Alfen 1996). במבנה נמצא גם מכסה לקנקן (איור 15:16).

נרות (איור 16:1, 2).— נמצאו שני נרות סנדל שנעשו על אבניים. נרות מסוג זה נפוצו במאות הו׳–הז׳ לסה״נ.

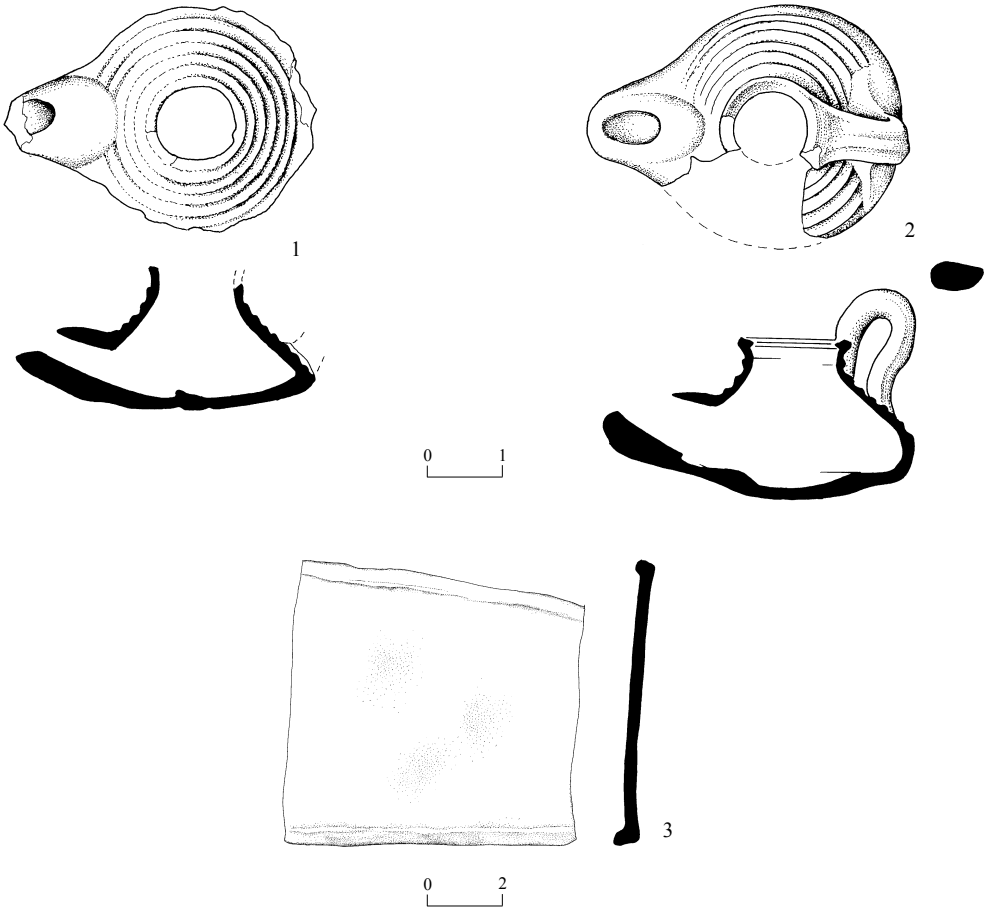

איור 16. נרות ושבר רעף ממבנה 300.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	נר	101	26	חומר סיר בישול	Fritz 1983:213, Pl. 169:8	התקופה הביזנטית
2	נר	3	2 (פנ״ש)	חום בהיר, מפולם היטב	לוי תשכ״א:80, ציור 9:5 Rosenthal-Heginbottom 1988: 81, Pl. 1:21	התקופה הביזנטית המאות הו׳–הז׳
3	רעף	153	70	צלהב, מפולם היטב	Nikolsky and Figueras 2004: Fig. 48:4	

ממצא הזכוכית

נטליה כצנלסון

על הרצפות במבנה ובמפולות מעליהן נתגלה ממצא דל של שברי זכוכית, רובם שברי גוף במצב השתמרות גרוע (לא צוירו). הממצא ברובו מקומי וטיפוסי לתקופה הביזנטית בארץ ישראל. מגוון הכלים פשוט ואופייני למכלול ביתי: קערות, בקבוקים, בקבוקונים ונרות. רוב הכלים עשויים מזכוכית בגוונים טבעיים; הם חסרי צבע או בגוון ירקרק־תכלכל. שברים אחדים מעוטרים בצביטות או בחוטים מלופפים. אחד השברים עשוי מזכוכית בגוון ירוק זית, ומעוטר בחוטים בגוון צהוב–ירוק שעוצבו בצביטה אופקית לדגם דמוי מזלג כפול (bifurcated); צבעו של הכלי דומה לזה של הכלים ממצרים. שברי הכלים מן המבנה מתוארכים

לתקופה שבין שלהי המאה הד׳ או ראשית המאה הה׳ לבין המאה הז׳ לסה״נ.

הממצא הארכיאוזואולוגי
משה שדה

הממצא הארכיאוזואולוגי ממבנה 300 מונה 62 פריטים. כל המדידות נלקחו על פי הפרוטוקול של פון דן דריש (von den Driesch 1976) וזיהוי עצמות בעלי החיים נערך בעזרת הקטלוג של שמיד (Schmid 1972). להשוואה שימשו עצמות בעלי חיים מחפירות ארכיאולוגיות אחרות, בעיקר מבקעת באר שבע ומבקעת ערד. במבנה נמצאו עצמות של חיות בית (טבלה 1), ובהן צאן (עזים או כבשים), בקר, סוס, גמל ויונת הבית. כן נמצאו שרידים של חיות בר, ובהן עופות (טבלה 2) — יען, המיוצג בקליפת ביצה, עורב ועוף לא מזוהה — וחולד (*Spalax ehrenbergi*); ייתכן שהחולד, מכרסם החופר מחילות תת־קרקעיות, חדר למפולות המבנה בשלב מאוחר. כן נמצאו ארבעה שברים של צדף דר הפנינה (*Pteria occa* *Reeve*).

טבלה 1. התפלגות עצמות בעלי החיים המבויתים
Table 1. Distribution of Domesticated Animal Bones

מין Species / עצמות Bones	צאן *Ovis aries/ Capra hircus*	בקר *Bos taurus*	סוס *Equus caballus*	גמל חד־דבשתי *Camelus dromedarius*	יונת הבית *Columba livia*	סה״כ Total
גולגולת	1					1
ארובת עין		1				1
לסת תחתונה	1					1
שן טוחנת	10			15		25
שן טרום־טוחנת	3					3
שכמה	1			1		2
זרוע					1	1
שורש כף רגל אחורית	1					1
פרק אצבע ראשון			1			1
צלע	2					2
סה״כ Total	19	1	1	16	1	38
%	50.00	2.63	2.63	42.11	2.63	100.00

טבלה 2. התפלגות שרידי העופות מן הבר
Table 2. Distribution of Fowls

		יען *Struthio camelus*	עורב *Corvus*	עוף לא מזוהה Aves sp.	סה״כ Total
עצמות	שכמה			1	1
	קורקויד		1		1
	ירך		1		1
	שוק		1		1
שרידים אחרים	קליפת ביצה	1		15	16
סה״כ Total		1	3	16	20
%		5.00	15.00	80.00	100.00

מבנה 400

נחשפה פינתו המערבית של בית חווה, ששטחו הכולל נאמד ב־25 × 25 מ״ר (תכנית 4).[4] בחפירה של לוי ועורי (שטח B) נוקו ותועדו ראשי הקירות בחלקו הצפוני־המזרחי; קירות אלה עדיין נראו על פני השטח בעת החפירה בשנת 2004. חלקה הדרומי־המערבי של החווה נפגע במהלך עבודות העפר הנרחבות שנערכו בשנות החמישים. מאחר שהשרידים שנתגלו בחפירה של לוי ועורי לא תועדו במלואם, אפשר כי הנזק נגרם עוד קודם לחפירתם.

בפינה המערבית של בית החווה זוהו שלוש יחידות, שלכולן רצפות עפר כבוש: חדר כמעט רבוע (L205); מרחב מוארך (L202), שצירו צפון–דרום; ומסדרון (L204), שקשר ביניהם. חלק זה של בית החווה הותקן כמרתף שנחפר אל תוך אדמת הלס. קשה לקבוע מה היה עומק הרצפה ביחס לפני השטח המקוריים, שכן אלה הוסרו במהלך עבודות העפר שנערכו במקום בשנות החמישים. דופנות הלס, אשר דופנו בבניית גוויל (כ־0.45 מ׳ רוחב), שרדו בחלק זה של המבנה לגובה של 0.50–0.15 מ׳ בלבד. בחפירות שנערכו לאחרונה באתר ובמתחם התחבורה הציבורית בבאר שבע[5] נחשפו מבני־מרתף נוספים מן התקופה הביזנטית שנחפרו אל תוך אדמת הלס. חלק מן המבנים שוקעו עד לעומק של 2.5 מ׳ מתחת לפני השטח המקוריים, ובחלקם שרד דיפון האבן של דופנות הלס.

דומה כי עיקר הפעילות בחלק זה של בית החווה היה הכנת מזון ובישול (איור 17). במרכז חדר 205 נמצאו שרידי מוקד (L206; 0.2 מ׳ עומק), ובו אפר ושברי כלי חרס (איור 20:4, 6). בחלקו הצפוני של חדר 202 נבנה תנור עגול (L203; 1.1 מ׳ קוטר); דופנו הפנימית (3–4 ס״מ עובי) הותקנה מגדילי חרס, והיא הוקפה במעטפת חיצונית (W100) שנבנתה מלבנים אחידות בגודלן (0.1 × 0.2 × 0.4 מ׳). בין מעטפת הלבנים לדופן גדילי החרס של התנור נמצאו שרידים של גללי צאן מפוחמים.

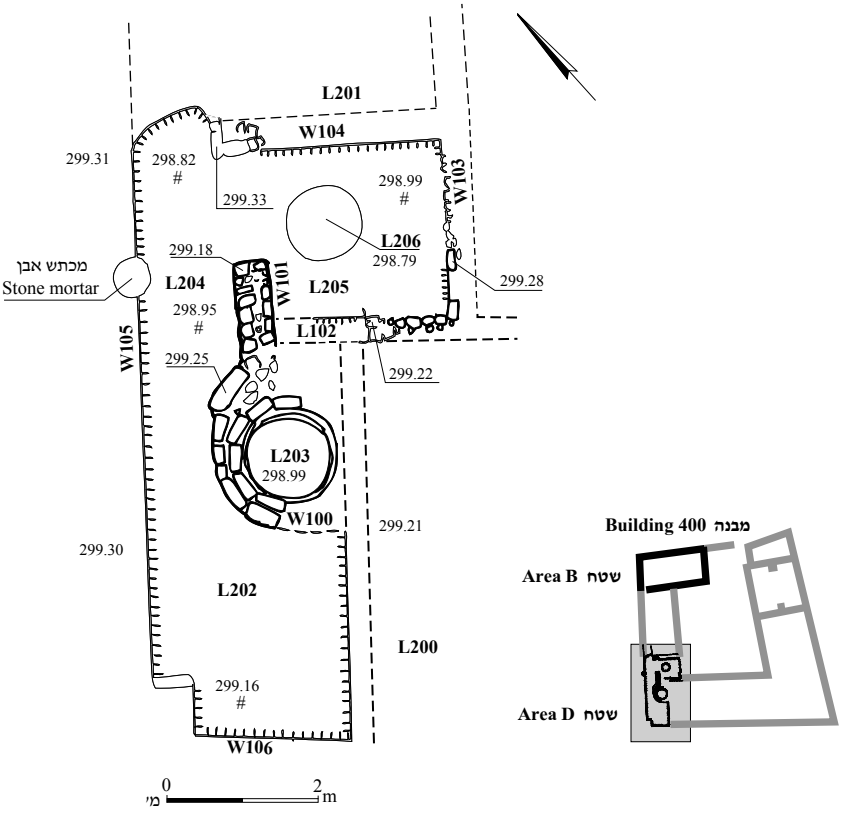

תכנית 4. מבנה 400 ומיקום שטחים B ו־D.

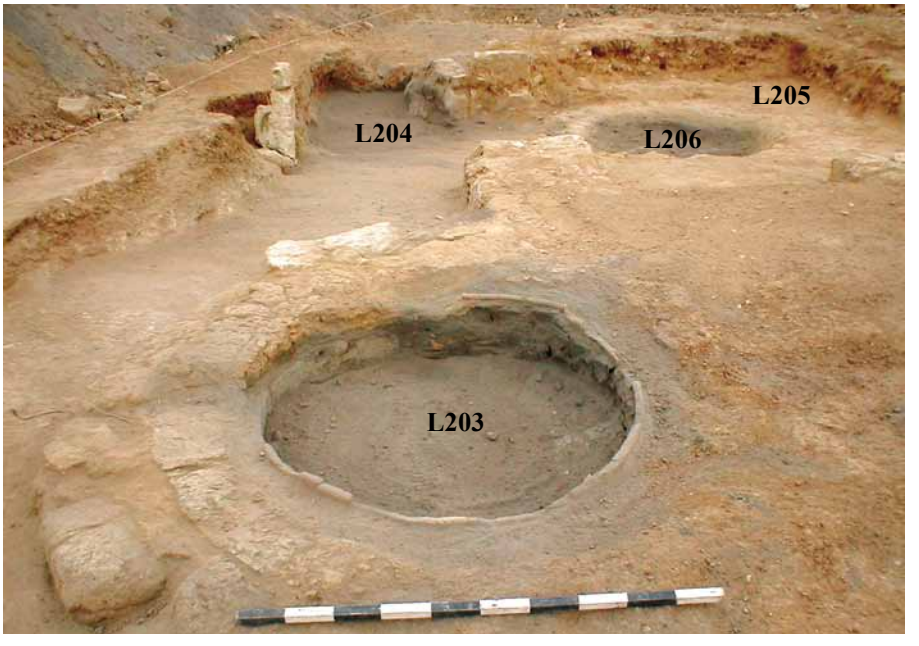

איור 17. הפינה המערבית של מבנה 400, מבט לצפון־מזרח.

איור 18. מבנה 400, מכתש אבן גיר באתרו, מבט לצפון־מערב.

איור 19. אבן רכב של ״רחיים של חמור״.

בתוך התנור נמצא אפר, שמעורבים בו שברי כלי חרס (איור 20:5) ועצמות ספורות של בעלי חיים (לא נבדקו). בפינה הדרומית־המערבית של מרחב 202 נמצאו לבנים אחדות באתרן, כנראה שרידיו של מתקן נוסף. שכבת אפר עבה במיוחד (עד 0.5 מ׳ עובי) כיסתה את הרצפה סמוך לתנור, וכן את רצפת המסדרון (L204), שם נמצאה כמות רבה של שברי כלי חרס (איור 20:1–3, 7) — עדות לשימוש ממושך בתנור ובמוקד. בקיר 105, מול הכניסה לחדר הצפוני, שולב בדופן הלס מכתש מאבן גיר (כ־0.7 מ׳ גובה, 0.4 מ׳ קוטר הבסיס, 0.7 מ׳ קוטר מפתח משוער; איור 18). כ־3 מ׳ ממזרח לשרידים, מחוץ לשטח החפירה, נמצאה אבן רכב מבזלת של מטחנה מטיפוס ״רחיים של חמור״ (איור 19), שהוסטה ממקומה, כנראה במהלך עבודות העפר; דומה כי הפריט השתייך לאזור הבישול בפינה המערבית של בית החווה או ניצב בקרבת מקום. ממדיהם של התנור ושל מוקד האש, כמות האפר הרבה ומתקני האבן הגדולים מלמדים על מספרם הרב של האנשים שהתגוררו בחווה ועבדו בה.

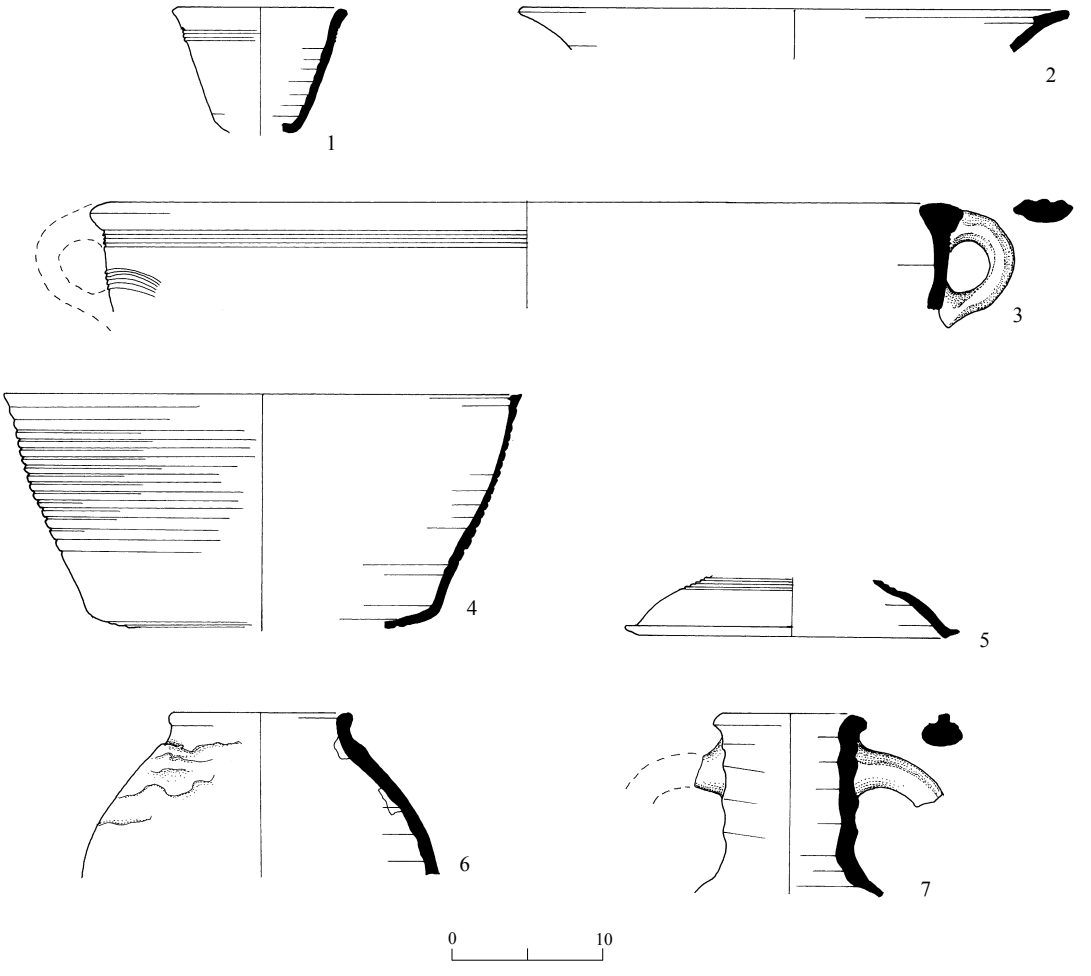

איור 20. כלי חרס ממבנה 400.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלה	תאריך (לסה״נ)
1	קערית	204	204	חום בהיר, מפולם היטב	גורן ופביאן 1988: 171, איור 12:8	התקופה הביזנטית
2	קערה	203	204	צלהב, מפולם היטב	לוי תשכ״א: 80, ציור 6:4	המאה הז׳
3	קדרה	203	204	צלהב, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 163, Fig. 3:18	התקופה הביזנטית
4	קדרת בישול	205	206	חומר סיר בישול	וורגה תשס״ג: *112, איור 4:6	המאות הה׳–הז׳
5	מכסה	202	203	חומר סיר בישול	Ustinova and Nahshoni 1994: 166, Fig. 6:23	התקופה הביזנטית
6	קנקן	205	206	חום בהיר, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:11	התקופה הביזנטית
7	אמפורה	203	204	חום בהיר, מפולם היטב	Ustinova and Nahshoni 1994: 164, Fig. 4:15	התקופה הביזנטית

במבנה 400 נתגלה מכלול כלי חרס האופייני לאתרי דרום ארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית (המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ). כלים אלה מתארכים את שלב השימוש האחרון במבנה, שהוקם כנראה רק מעט קודם לכן. בין כלי החרס נמצאו קערית מעוטרת בסירוק מתחת לשפה (איור 1:20); קערה ׳דרומית׳ — קערה עמוקה שחלקה העליון משוך חוצה באלכסון ושפתה מקופלת פנימה (איור 2:20; פביאן וגולדפוס תשס״ד); קדרה בעלת שפה מעובה, שתי ידיות אוזן ועיטור סרוק מתחת לשפה ועל גוף הכלי (איור 3:20); קדרת בישול ומכסה (איור 4:20, 5); וכן קנקן מטיפוס ׳עזה׳ (איור 6:20) ואמפורה (איור 7:20) שגופה סגלגל וצווארה צר וגבוה, ששימשו כנראה לאצירת שמן או יין.

מבנה 200

המבנה (תכנית 5; איור 21) הוקם כ־450 מ׳ מדרום־מזרח למבנים 100 ו־300. זהו מבנה מלבני (6.7 × 18.0 מ׳; כ־120 מ״ר), ובו חמישה חדרים הסדורים בתכנית כמעט סימטרית בציר צפון–דרום: חדר מרכזי (1), שמשני עבריו אגפים זהים, שבכל אחד מהם חדר צר (2, 4) ומעבר לו — חדר גדול (3, 5). מן הקירות שרדו נדבכי המסד (0.3 מ׳ גובה השתמרות, 0.6–0.7 מ׳ רוחב), הבנויים אבני גוויל. אלה נשאו כנראה נדבכי לבנים, אף שלא נתגלו כל שרידים שיעידו על כך. רצפות החדרים עשויות עפר כבוש. פתח הכניסה (0.7 מ׳ רוחב) למבנה נקבע בקיר המזרחי (W26) של חדר 3; שרד בו סף בנוי אבנים ומדרך הנמוך ממנו. פתח פשוט (0.7 מ׳ רוחב) שרד בין חדרים 3 ו־2. לא אותרו פתחים נוספים. קירותיהם של חדרים 1–3 שלובים זה בזה, ועל כן נראה שהם הוקמו בשלב הבנייה הראשון. בשלב הבא נוספו למבנה חדרים 4 ו־5, כעדות המפגש של קירות 51 ו־52 עם הקיר הצפוני (W25) של חדר 1.

על רצפות המבנה ובמילוי אדמת הלס שמעליהן נתגלה ממצא דל של כלי חרס: שתי שפות של קעריות־ספל (איור 22) מן התקופה האסלאמית

איור 21. מבנה 200, מבט לדרום־מערב.

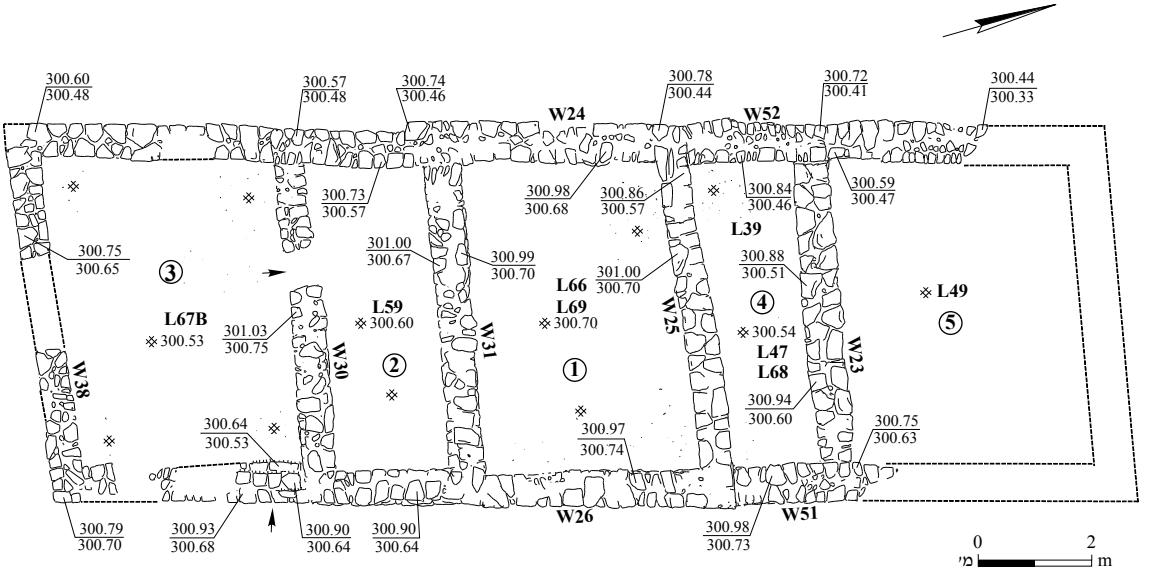

תכנית 5. מבנה 200.

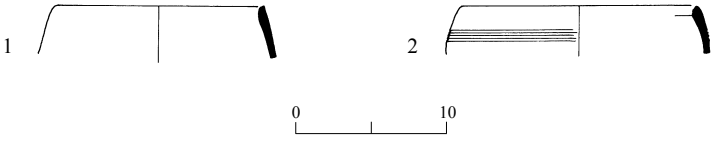

איור 22. קעריות־ספל ממבנה 200.

מס׳	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	71	39	חרס חום בהיר, מפולם היטב	Rosenthal-Heginbottom 1988:91, Pl. IV:173	המאות הו׳–הז׳ לסה״נ
2	115	66	חרס חום, גריסים לבנים	Ustinova and Nahshoni 1994:163, Fig. 3:3	התקופה הביזנטית

הקדומה (המאות הז׳–הח׳ לסה״נ). שלושה מטבעות נמצאו על רצפות החדרים: בחדר 2 נמצא מטבע מימי בית אומייה, המתוארך לשנים 697–750 לסה״נ (סל 136 ; ר״ע 100020) ; ובחדר 3 נמצאו מטבע שחוק (סל 135 ; ר״ע 100021), אולי מן המאה הד׳ לסה״נ, ומטבע מנוקב (סל 155), המתוארך לשנים 313–318 לסה״נ, ששימש אולי תכשיט. כן נמצא על רצפת חדר 2 (L59) תקע עשוי ברזל של כלי עבודה, ששימש כנראה בחקלאות (איור 23).

למרות הממצא הדל, נראה כי יש לתארך את מבנה 200 לראשית התקופה האסלאמית הקדומה. תכנית המבנה דומה למבני אורך שכמותם נחשפו

איור 23. תקע של כלי עבודה מברזל (סל 156).

באתר נחל שחק שבערבה (ישראל, נחליאלי ובן מיכאל תשנ״ה) ובאזור אילת — בבאר אורה (ישראל תשס״ג) ובאילת־אילות (אבנר תשנ״ח) — שזמנם ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

סיכום

היישוב הכפרי שנחשף בתחנת רכבת צפון בבאר שבע התקיים כנראה בחלקה המאוחר של התקופה הביזנטית ובחלקה המוקדם של התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הו׳–הח׳ לסה״נ). היישוב כלל מקבץ של בתי חווה פזורים על מדרון, והיה חלק ממערך של כפרים ובתי חווה שקמו בתקופה הביזנטית סביב העיר באר שבע. שומרות, סכרים ובורות מים, שהיו בשימוש בעורף חקלאי זה, נחשפו ותועדו בחפירות ובסקרים רבים שנערכו סביב באר שבע (פביאן וגולדפוס תשס״ד). במהלך קיומו, התרחב היישוב בהדרגה.

נראה כי המבנה הראשון שהוקם היה מגדל 100, שתכניתו דומה לזו של המגדל מן התקופה הביזנטית בעין עבדת (כהן תשל״ו). המבנה, ככל הנראה מגדל־שומרה, שימש לתצפית, והיה חלק ממערך השמירה על השטחים החקלאיים סביב באר שבע. דומה כי בעת עיבוד החלקות שימש המבנה גם למגורים ולאחסון מים, מזון וכלי עבודה. נראה כי לימים, במהלך המאות הו׳ או הז׳ לסה״נ, הוקם מבנה 300 למרגלותיו, ומבנה 400 — במרחק־מה ממנו. זמנם של כלי הזכוכית הקדומים ביותר ממבנה 300 — שלהי המאה הד׳ או ראשית המאה הה׳ לסה״נ — מעיד אולי על זמנה של ראשית ההתיישבות במקום, אף שאין לכך עדות בממצא הקרמי.

ממצא כלי החרס שנתגלה במבנים אופייני להתיישבות הכפרית בדרום הארץ ובבקעת באר שבע בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. גודלם של בתי החווה (מבנים 300, 400) ושל אזורי הבישול בהם מצביעים על מצבם הכלכלי הטוב של דרי בתי החווה ועל תקופת שימוש ארוכה במבנים, ככל הנראה לצורך ישיבת קבע. על כך מלמדת גם הכמות הרבה של כלי החרס וכן ממצא כלי הזכוכית, שנתגלו בעיקר במבנה 300. המגוון הטיפולוגי של כלים אלה מלמד על השימוש הביתי והיומיומי בהם, הנקשר בעיקר להכנת מזון, לאחסון או להובלה של נוזלים, וכן לתאורה. למעט המחטב שנתגלה במבנה 300, אין בשרידים כדי ללמד על אופי הפעילות החקלאית של תושבי האתר.

נראה כי בית חווה 300 פסק לשמש למגורים בראשית התקופה האסלאמית הקדומה. מצב דומה אפשר לזהות בחדרים 1 ו־2 במגדל (מבנה 100). בתקופה זו נוצלו חדרים אחדים במבנים לריכוז חומרי גלם להכנת סיד וחומר מליטה. לעומת זאת, נראה כי מבנה 200 שימש בתקופה זו למגורים. סביר להניח כי בדומה למרבית אתרי התקופה האסלאמית הקדומה בדרום הארץ, גם מבנה זה ניטש בראשית התקופה העבאסית.

הערות

[1] את החפירה (הרשאה מס׳ A-4287), מטעם רשות העתיקות ובמימון רכבת ישראל, ניהל יגאל ישראל, אשר גם צילם בשטח. השתתפו בה חיים לביא, יאסר אל־עמור ושרון גל (מנהלה), עודד פדר (ניהול שטח), ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות) ופועלים מבאר שבע ומתל שבע. סייעו אולגה שור (רפאות), נטליה זאק (סרטוט), אירנה לידסקי־רזניקוב (ציור כלי חרס), קלרה עמית (צילומי סטודיו), לנה קופרשמידט (ניקוי מתכות), משה שדה (ארכיאוזואולוגיה), נטליה כצנלסון (כלי זכוכית) ודונלד צבי אריאל (נומיסמטיקה). את האותיות החרותות על שבר הקנקן קרא יצחק דנה מאוניברסיטת בן־גוריון.

[2] החפירה (הרשאה מס׳ 5/1955-&) מעולם לא פורסמה. תיק החפירה נמצא בארכיון רשות העתיקות (ש׳ לוי, תחנת המשאות של הרכבת בבאר שבע, דוח החפירות).

[3] מיקומן של האבן והתעלה תועד בעמוד 8 בדוח החפירות שבתיק החפירה (ר׳ הערה 2, לעיל).

[4] בשטח בית החווה, סמוך לשטח B, נערכה בשנת 2010 חפירה בניהולה של ולדה כרמל (הרשאה מס׳ A-6006).

[5] ממצאים אלה נתגלו בשתי חפירות שנערכו בשנים 2010 ו־2011 באתר — בחפירתו של אלכסנדר קרוכמלניק בבית חווה, כ־50 מ׳ ממזרח למבנה 400 (הרשאה מס׳ A-5896), ובחפירתו של אמיל אלג׳ם, כ־50 מ׳ מצפון לשטח B (הרשאה מס׳ A-6289) — וכן בחפירותיהם של דניאל וורגה וולדה כרמל (הרשאה מס׳ A-6264; 2011), של סבטלנה טליס (הרשאה מס׳ A-6350; 2011) ושל סבטלנה טליס וולדיק ליפשיץ (הרשאה מס׳ A-6351; 2012) במתחם התחבורה הציבורית בבאר שבע.

הפניות

אביצור ש׳ 1976. **אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ־ישראל**. ירושלים.

אבנר ר׳ תשנ״ח. אילת־אילות: כפר מהתקופה האסלאמית הקדומה. **עתיקות** 36:*21–*39.

גורן י׳ ופביאן פ׳ 1988. חורבת זעק — יישוב כפרי ומערכות מסתור מהתקופות הרומית והביזנטית. בתוך ד׳ אורמן וא׳ שטרן, עורכים. **אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית**. גבעתיים. עמ׳ 163–174.

וורגה ד׳ תשס״ג. חווה חקלאית בגבעת מחת (חורה). **עתיקות** 43:*107–*113.

ישראל י׳ תשס״ג. באר אורה (דרום־מזרח). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114:125–129.

ישראל י׳, נחליאלי ד׳ ובן מיכאל י׳ תשנ״ה. אתר נחל שחק: יישוב מן התקופה האיסלאמית הקדומה בצפון הערבה. **עתיקות** 26:*1–*14.

כהן ר׳ תשל״ו. מגדל עין עבדת. **חדשות ארכיאולוגיות** נז־נח:41.

כץ ע׳ ומאי נ׳ תשנ״ז. באר שבע, רמות ב׳. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:162–164.

לוי ש׳ תשכ״א. בית־הכנסת העתיק במעון (נירים) (סקירה ראשונה על החפירה). **ארץ ישראל** ו:77–82.

נחשוני פ׳ תש״ס. אתר מהתקופה הביזאנטית מצפון לשכונת מגדל, אשקלון. **עתיקות** 38:*99–*111.

פביאן פ׳ וגולדפוס ח׳ תשס״ד. מבנה חווה, טרסות ומתקנים חקלאיים מהתקופה הביזאנטית באזור גבעות גורל. **עתיקות** 47:*1–*14.

פארן נ״ש תש״ס. חורבת פטיש. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111:117–122.

Fantalkin A. 2000. A Salvage Excavation at a 6th–7th Century C.E. Site on Palmach Street, Beersheba. *Tel Aviv* 27/2:257–272.

Figueras P. 2004. Pottery Marks. In P. Figueras ed. *Horvat Karkur Illit: A Byzantine Cemetery Church in the Northern Negev—Final Report of the Excavations, 1989–1995* (Beer-Sheva Archaeological Monographs 1). Be'er Sheva'. Pp. 210–215.

Fritz V. 1983. Die Keramik. In V. Fritz and A. Kempinski. *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos), 1972–1975*. Wiesbaden. Pp. 153–158, 208–213.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE.* Sheffield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Mlynarczyk. eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean: Advances in Scientific Studies, Acts of the II Nieborów Pottery Workshop*. Warsaw. Pp. 163–178.

Nikolsky V. and Figueras P. 2004. Descriptive Pottery Catalogue. In. P. Figueras ed. *Horvat Karkur Illit: A Byzantine Cemetery Church in the Northern Negev—Final Report of the Excavations, 1989–1995* (Beer-Sheva Archaeological Monographs 1). Be'er Sheva'. Pp. 151–209.

Rosenthal-Heginbottom R. 1988. The Pottery. In Y. Tsafrir. *Excavations at Rehovot-in-the-Negev* (Qedem 25). Jerusalem. Pp. 78–96.

Schmid E. 1972. *Atlas of Animal Bones*. Amsterdam.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem, 1961–1967* I. Toronto.

Ustinova Y. and Nahshoni P. 1994. Salvage Excavations at Ramot Nof, Be'er Sheva'. *'Atiqot* 25:157–177.

van Alfen P.G. 1996. New Light on the 7th-c. Yassi Ada Shipwreck: Capacities and Standard Sizes of LRA 1 Amphoras. *JRA* 9:189–213.

von den Driesch A. 1976. *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*. Boston.

תכנית 3. מבנה 300.

REMAINS OF A BYZANTINE AND EARLY ISLAMIC RURAL SETTLEMENT AT THE BE'ER SHEVA' NORTH TRAIN STATION

YIGAL ISRAEL, GREGORY SERIY AND ODED FEDER
(PP. 51*–76*)

A salvage excavation was conducted in November and December 2004 at the Be'er Sheva' North train station (map ref. NIG 181980/574423, OIG 131980/074423; Fig. 1). The site lies at the foot of the Be'er Sheva' Ridge bordering the Be'er Sheva' Valley, on the moderate southern and southwestern slopes of a loess hill. In 1955, following extensive earthwork undertaken prior to the construction of the freight train station, the site was excavated by S. Levi and Y. Ori. They excavated three areas (A–C; Fig. 1), where the remains of Byzantine-period buildings were found. Two additional areas were excavated in 2004 (Fig. 1; Plan 1): Area D (50 sq m), where the western corner of a farmhouse that was partially unearthed by Levi and Ori (Area B) was uncovered (Building 400); and Area E (c. 45 × 60 m), opened about 250 m to the west of Area A, where three buildings (Buildings 100, 200 and 300) were unearthed. The buildings in both areas are the remains of a rural settlement characteristic of southern Israel and the Be'er Sheva' Valley during the Byzantine and Early Islamic periods.

Building 100. The building (75 sq m; Plan 2; Fig. 2) initially consisted of Rooms 1 and 2. Their thick walls (1 m wide) comprise a core of fieldstones faced with ashlars, set on fieldstone foundations and base courses. The foundation courses of the western wall (W37) were covered by a sloping, fieldstone retaining wall. The scanty finds in the rooms consisted of potsherds characteristic of the end of the Byzantine period (sixth and early seventh centuries CE; Fig. 3). Room 3 was added at a later date; potsherds characteristic of the late Byzantine–Early Islamic periods (sixth–eighth centuries CE; Fig. 4) were found directly in front of the room (L81). A pile of Byzantine-period potsherds, collected for secondary use, was found in this room, as well as juglet stoppers fashioned out of similar pottery fragments. The room also yielded a pile of small limestone fieldstones and ground pottery, probably stored there for manufacturing lime. The building—probably used as a watchtower—overlooks ancient Be'er Sheva' and its agricultural hinterland, which extended southwest of the hill.

Building 300. The building (c. 600 sq m; Plan 3), probably a farmhouse, was damaged by four trenches (T1–T4) cut into it in modern times. Its fieldstone foundation courses supported brick walls. The complex seems to have developed progressively from south to north. Unit 10 (Fig. 5) was most probably constructed first. In the first phase of expansion, two or three units (Units 7, 8 and 11) were added to the north and east of Unit 10. Later on, Unit 12 and possibly Unit 13 were added to the south of Units 10 and 11. Unit 12 (a courtyard?) was paved with stone tiles (L24; Fig. 7) and its walls were plastered and painted white. An installation (L85) exposed in the corner was probably a latrine. Units 1–6 and 9 appear to have been added at a later phase; the entrance to this wing was via an opening in Unit 9 (a courtyard?). Units 6 (Fig. 8) and 3 contained benches (W57, W43, W5, W2) built along the north–south aligned walls, and the two units may have formed one large room. The room contained piles of crushed pottery (in Installations 8 and 21; Fig. 9) and lime, probably stored there after the building ceased to function as a dwelling place and was intended for the preparation of mortar. In Unit 5 (a kitchen; Fig. 10), two ovens were constructed (L71, L74), surmounted by a work surface (L70; Fig. 11), where a tile fragment

(Fig. 16:3) remained *in situ*. The size of the kitchen, the ovens, the large pile of ash nearby and the numerous pottery vessels it contained (Figs. 12:3, 4, 9, 10; 13:1, 3, 11; 14:5, 7–9, 11, 13, 14, 16, 18; 15:1, 3, 6, 11, 12) show that it served a large number of people that resided and worked on the farm.

Building 300 contained a variety of pottery types dating to the late Byzantine and Early Islamic periods (sixth–seventh centuries CE; Figs. 12–16). The building also yielded fragments of glass vessels (studied by Natalya Katsnelson) typical of domestic assemblages of the Byzantine period (late fourth or early fifth centuries to the seventh century CE), a fragment of a small iron pruning knife resembling a sickle (Fig. 6) and archaezoological finds (Tables 1, 2; studied by Moshe Sade). The latter included the remains of domesticated species—sheep or goat (*Ovis aries/Capra hircus*), cattle (*Bos taurus*), horse (*Equus caballus*), camel (*Camelus dromedarius*) and rock dove (*Columba livia*)—as well as the remains of an ostrich (*Struthio camelus*), a raven (*Corvus*), an unidentified fowl (*Aves* sp.), a rat (*Spalax ehrenbergi*) and four fragments of pearl oyster shells (*Pteria occa Reeve*).

Building 400 (c. 25 × 20 m; Plan 4). A basement dug into the loess soil was unearthed in the western corner of the building. The loess walls (preserved up to 0.5 m high) were faced with fieldstones. This part of the farmhouse appears to have been used for food preparation and cooking (Fig. 17), as indicated by a hearth (L206), a clay-and-brick oven (L203), a particularly thick layer of ash (up to 0.5 m thick) on the corridor floor (L204), a limestone mortar set into W105 (Fig. 18) and a basalt 'donkey mill' upper stone (Fig. 19), found in close proximity to the building. As in Building 300, these remains suggest that a large number of people lived and worked in the farmhouse. The pottery assemblage from the building is characteristic of sites in the south of Israel at the end of the Byzantine period (sixth and early seventh centuries CE; Fig. 20).

Building 200. The building (6.7 × 18.0 m; Plan 5; Fig. 21) consists of five rooms arranged in an almost symmetrical plan on a north–south axis. All that remains of the walls are fieldstone foundation courses; these, most probably, carried brick construction. Rooms 1–3 were probably built in the first construction phase, while Rooms 4 and 5 were added at a later date. The pottery found in the building was scarce (Fig. 22), and dated from the Early Islamic period (seventh–eighth centuries CE). Coins from the reign of the Umayyad dynasty (697–750 CE) were also found here, as well as a worn coin possibly dating from the fourth century CE, a pierced coin from 313–318 CE (used as jewelery?) and an iron tang, which probably belonged to an agricultural tool (Fig. 23). Despite the scanty finds, Building 200 should probably be dated to the beginning of the Early Islamic period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of site and excavation areas.
Plan 1. Location of buildings.
Plan 2. Building 100.
Fig. 2. Building 100, looking east.
Fig. 3. Pottery from Building 100, Rooms 1 and 2.
Fig. 4. Pottery from Building 100, Room 3.
Fig. 5. Southern part of Building 300, looking west.
Fig. 6. Fragment of an iron pruning tool (Basket 52).
Plan 3. Building 300.
Fig. 7. Building 300, Unit 12: Paving stones (L24) and Installation 85 prior to its excavation, looking south.
Fig. 8. Building 300, Unit 6, looking west.
Fig. 9. Building 300, Installation 21 in Unit 6, looking east.
Fig. 10. Building 300, Unit 5, looking south.
Fig. 11. Building 300, Ovens 71 and 74, with work surface (L70) above them, looking south.
Fig. 12. Cup and bowls from Building 300.
Fig. 13. Bowls and kraters from Building 300.

Fig. 14. Cooking vessels from Building 300.
Fig. 15. Jars, amphorae and lid from Building 300.
Fig. 16. Oil lamps and tile fragment from Building 300.
Plan 4. Plan of Building 400, showing locations of Areas B and D.
Fig. 17. Western corner of Building 400, looking northeast.
Fig. 18. Limestone mortar *in situ*, Building 400, looking northwest.
Fig. 19. Upper stone of a 'donkey mill'.
Plan 5. Building 200.
Fig. 20. Building 200, looking southwest.
Fig. 21. Pottery, Building 400.
Fig. 22. Cups, Building 200.
Fig. 23. Tang of iron tool (Basket 156).